

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
СЕКЦИЯ „НОВА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ“

КОСТАДИН ИЛИЕВ ПАЕВ

ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ
В СВЕТЛИНАТА НА БАЛКАНСКИЯ
КОНСТИТУЦИОНАЛИЗЪМ ОТ XIX ВЕК
Сравнително историко-правно изследване

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд

за получаване на научната степен „доктор на науките“

Професионално направление: 2.2 История и археология

Научна специалност: История на България (Нова българска история)

Членове на научното жури:
Проф. д.и.н. Милко Палангурски
Проф. д-р Йорданка Гешева
Проф. д-р Петко Петков
Проф. д-р Гълъбина Петрова
Проф. д-р Пламен Киров
Доц. д.и.н. Петър Стоянович
Доц. д-р Даниел Вачков

2018 година

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на секция „Нова българска история” при Института за исторически изследвания на Българската академия на науките, проведено на 16.10.2017 г.

Дисертационният труд съдържа 430 страници и се състои от **предговор, списък на съкращенията и латинските термини, увод, три глави, заключение, две приложения и списък с ползваната литература.**

Публичната защитата на дисертационния труд ще се състои на 14 юни 2018 г. от 14:00 ч. в заседателната зала на Института за исторически изследвания при БАН (София, бул. Шипченски проход, № 52, бл. 17), на открито заседание на Научното жури.

Материалите по защитата са на разположение в канцеларията и на сайта на ИИИ при БАН: http://www.ihist.bas.bg/news_aktuell.htm

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Мотиви за избор на темата

Въпреки, че множество автори са изследвали цялостно или проблемно Търновската конституция, то не всички нейни аспекти са достатъчно проучени. Връзката на Търновската конституция с други конституции – европейски и балкански - като например белгийската от 1831 г., румънската от 1866 г., сръбската от 1869 г. и други, винаги е била подчертавана. Повечето сравнения обаче се опират на изследванията на други автори, а не на позоваването на конкретни текстове от първоизточниците. Това се дължи основно на недостатъчното познаване на съдържанието на балканските конституции – особено на румънската и гръцката - главно по езикови причини. Споменатите конституции не са преведени и публикувани на български език, а поне според наличната за мене информация, те не са достъпни и в превод на някой от популярните европейски езици. Считаю, че това е сериозен методологически недостатък на изследванията. Не е възможно да се прави качествено сравнително проучване от такъв тип, без познаване на първоизточниците. Всичко това прави изследванията в тази насока непълни и ограничени, а понякога - и с погрешни тези.

Настоящото изследване стана възможно благодарение на направените преводи на гръцката, румънската и сръбската конституции съответно от 1864, 1866 и 1869 г. на български език, както и от наличието на достатъчен ресурс за балканският конституционализъм – извори и изследвания - главно на английски и относително по-ограничено на сръбски и руски език.

2. Актуалност на изследването

Актуалността на едно изследване се съдържа в две насоки: *академична* и *практическа*. В първият случай става дума за нова интерпретация на проучвания проблем, а във втория – за възможностите за практическо приложение на направените изводи, обобщения и заключения.

Изследваната тема е обект на проучване, както в множество общи изследвания, така и в малкото на брой специални публикации, посветени на нея. В труда се очертават три основни дискуссионни проблема: **1)** въпросът за заимстванията в Търновска-

та конституция от другите балкански конституции от XIX в.; 2) преки и косвени заемки в балканските конституции от различни европейски конституции от същото или по-ранно време; 3) оценка на Търновската конституция в контекста на другите балкански конституции.

Като основна причина за недостатъчното изясняване на тези проблеми се сочи непознаването в цялост на текстовете на балканските конституции – по-конкретно на гръцката от 1864 г., на румънската от 1866 г. и в по-малка степен на сръбската от 1869 г. конституции. В този смисъл сравнителното проучване на балканските конституции от 60-те и 70-ге години на XIX в. чрез използването на първоизточниците е изключително актуално. Благодарение на това в изследването са лансирани нови изводи и оценки в този аспект.

Относно практическата полза от едно съпоставително изучаване на балканските конституции от XIX в., то може да се търси в две посоки. От приемането на сега действащата конституция на Република България през 1991 г. е изминал четвърт век. В българското общество напоследък сериозно се дебатира въпроса за промени на сегашната конституция или за приемането на изцяло нова конституция на страната. В такива моменти ценностите на модерният конституционализъм може да се открият, както в синхронните сравнения с днешните конституции на другите страни, така и в диахронните съпоставки с конституциите от миналото.

Търсенето на идеи в конституционни актове от миналото е свързано и с лансирането на някои нови концептуални възгледи за модерния конституционализъм. Такава например е идеята за „Конституция на гражданското общество“ като една „социална конституция“.¹

3. Обем и структура на дисертационния труд

Изследването е в обем от 430 страници, включително двете приложения и посочената литература. Съдържанието е разпределено в увод, три глави, всяка от които е разделена на дялове, а те от своя страна на параграфи. Параграфите са номерирани в

¹ Вж. **Бойчев, Г.** *Правова държава. Философско-правни аспекти*. С.: Юриспрес, 2003, 113-115.

последователен ред от 1 към безкрайност за цялото съдържание, което улеснява по-бързото търсене на конкретни текстове, свързани с определена тематика. В края на всяка глава има отделен параграф с *основни изводи*, една популярна практика в дисертационните трудове в западноевропейските университети и САЩ.

Дисертационният труд завършва със заключение, две приложения и ползвана литература. Литературата е разпределена в три части: извори, изследвания и интернет базирани източници. Във всяка от частите заглавията са разпределение по отделно на кирилица и на латиница.

4. Вид и методология на изследването

Изследването има *интердисциплинарен правно-исторически характер*. В концептуалните виждания на днешната западноевропейска изследователска школа все още е запазена практиката историята на правото да се разглежда в две направления – *вътрешна* и *външна история*. Тази идея е поддържана и от българските правни историци от първата половина на XX в., но неясно защо, днес това разграничение у нас е изоставено. Вътрешната история обхваща изучаването на развитието на правните институти и норми, а външната – съдържанието и формите на източниците на правото и изворите.² В този смисъл настоящият дисертационен труд има интегративен характер: в първата и втората глава доминира външната история, а в третата – вътрешната.

Едно подобно изследване не би могло да се осъществи без прилагането на *правно-историческия подход*.³ Като специален методологически подход при изследване на правната действителност⁴ той е свързан с разглеждането на един юридически паметник от миналото в неговата конкретна историческа среда. Всяко подобно изследване, смята Георг Йелинек, се основава на убеждението, че „историята е длъжна да ни изясни не само

² Срв. **Бобчев, Ст. С.** *История на българското право*. Ч. 1. Бургас: Ротонема, 1993, с. 12; **Благоев, Н.** *Лекции по история на българското право*. Университетска библиотека № 62. С.: Печатница „Художник“, 1926, с. 12.

³ По въпроса за разграничението между понятията „подход“ и „метод“ вж.: **Бойчев, Г.** *Правният институционализъм. Методология на юриспруденцията*. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009, 7-86.

⁴ За специалните методологически подходи вж. пак там, с. 20.

простата смяна на явленията, а тяхното живо образуване, техния ръст и изчезване.“⁵

Правно-историческият подход трябва да се съчетава с други *юридически подходи* като например *правно-догматичният*.⁶ По този начин правната материя ще се разграничи от социологическото, политическото и друго метаюридическо съдържание.

Водещ в настоящето изследване е *сравнително-правният подход*. Чрез него се сравняват (*синхронно* и *диахронно* – б. м.) отделни правни институти от миналото.⁷ Предвид темата на дисертационния труд приложението на този подход е застъпено най-вече в третата глава.

В проучването естествено се използват редица общи научни методи като *индукция*, *дедукция*, *аналогия* и др.

5. Цели на изследването

Основните цели и задачи на настоящето изследване може да се сведат до следното:

1. Предвид казаното по-горе относно липсата на пълно изследване на балканския конституционализъм през XIX в., една от целите на този труд е да се направи цялостен и задълбочен преглед на възникването и развитието на конституционализма в балканските страни до края на 70-те години на същия век. Горната хронологическа граница е определена с оглед темата на дисертацията, т.е. до създаването на Търновската конституция.

2. В периодизацията на световното конституционно развитие балканският регион е игнориран. Конституционната история на Балканите не се вписва в тази периодизация, поне що се отнася до времето на Първата световна война, поради което друга задача на това изследване е именно да извърши периодизация на балканския конституционализъм.

⁵ Срв. **Йелинек, Г.** *Общо учение за държавата*. – В: Общо учение за държавата. Съст. Ст. Баламезов. С.: Софи-Р, 1993, с. 153.

⁶ В конкретният случай той е използван като способ за формално-логическо тълкуване на отделни разпоредби в балканските конституции (вж. повече: **Кискинов, В.** *Правната система. Част I. Онтология и методология*. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006, 452-454).

⁷ Вж. **Андреев, М.** *Българско обичайно право*. – В: Избрани трудове. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 561.

3. Балканското конституционно развитие протича по особени пътища, както в сравнение с това в останалата част на света, така и в самите балкански държави. Това определя и третата цел на изследването: да се очертаят спецификите на балканския конституционализъм в отделните страни и факторите, от които те се определят. Борбата на балканските народи за конституция тясно се преплита с борбата за национално освобождение.

4. Въпреки специфичното развитие на балканския регион през XIX в. сравнено с това на Западна Европа, балканският конституционализъм не се развива изолирано. През различните периоди на своето съществуване, той търпи повече или по-малко различни външни влияния, чието проучване е другата задача на дисертационния труд.

5. Съществуването на проекти за конституционно управление в българското общество до Освобождението не е новост. Те са обект на частни проучвания, в които обаче съществуват определени празнини. Разглеждане на тези проекти в цялостен и систематизиран вид, и класифицирането им по отделни показатели, различаващи се от досегашните, е следваща по ред задача.

6. Важна цел на настоящето изследване е да докаже ролята на доосвободженските проекти за конституционно управление като преносители на демократичните ценности и идеи на модерния конституционализъм в Търновската конституция. Голяма част от тези ценности и идеи не се формират нито откън, нито по време на Учредителното събрание. Тогава, те вече са залегнали трайно в съзнанието на възрожденския българин.

7. Същинската част на проучването е насочена към сравнително-правна характеристика на отделните институти и разпоредби на Търновската конституция в светлината на другите балкански конституции от това време. Такава характеристика не е правена цялостно, главно поради непълното познаване на първоизточниците. Това е и основна цел на третата глава на дисертационния труд.

8. Друга задача на изследването е, да се интерпретират някои спорни разпоредби в Търновската конституция на основата на аналогични решения в конституциите на други балкански и европейски страни.

9. При съпоставката на Търновската конституция с другите балкански конституции са налице някои пресилени оценки. В

този смисъл важна задача на изследването е да се даде максимално обективна оценка на предимствата и недостатъците на Търновската конституция, сравнена с останалите балкански конституции от това време.

10. Като една, не последна по значимост цел на дисертацията е да се направи цялостна оценка на Търновската конституция в нейния балкански контекст от три темпорални позиции: времето на нейното създаване, времето на нейното съществуване и от дистанцията на нашето време. Когато се твърди, че Търновската конституция е една от най-прогресивните за своето време, такава оценка е приемлива към момента на нейното създаване, но дали тя е валидна 40-50 години по-късно? След края на Първата световна война се появяват Ваймарската конституция на Германия от 1919 г. и Австрийската конституция от 1920 г. Това са конституции от ново поколение, които в редица отношения превъзхождат Търновската конституция, особено що се отнася до конституционния контрол. Нови конституции между двете световни войни имат още Гърция (1927 г.); Румъния – 1923 и 1938 г., Сърбия, по-късно като част от Югославия – 1921 и 1931 г.; Турция – от 1921 и 1924 г. Направените в нашата конституция изменения през 1893 и 1911 г. не може да се съпоставят по своите мащаби с приемането на една нова конституция, а опитът за конституционна реформа у нас през втората половина на 30-те години на XX век не се осъществява. В България Търновската конституция остава да действа в продължение на 68 години. През последните години от своето съществуване тя вече не отговаря на новите социални и политически реалности. Накрая Търновската конституция трябва да бъде оценена и от позициите на днешното време, за да се отговори на въпроса, кои от нейните ценности са все още актуални и кои не. Те може да бъдат използвани и за практическите нужди на нашето съвремие.

6. Научни приноси на дисертационния труд

Предвид поставените основни цели и задачи на настоящото изследване, приносите по отделните глави се свеждат до следното:

1. В глава първа:

1. Извършен е цялостен преглед на развитието на балканския конституционализъм през XIX в. (до 1978 г.), което не е

осъществявано досега нито в българската, нито в световната изследователска практика.⁸

2. Прави се периодизация на балканското конституционно развитие, която се различава от общата периодизация на конституционализма в световен мащаб.

3. Развитието на балканския конституционализъм е представено не общо, а хронологически и същевременно по отделно за всяка страна (т.е. прилага се хронологично-пространствен подход), което позволява да се правят преки сравнения.

4. Проучването на балканските конституции в повечето случаи се основава на преки позовавания на техните текстове благодарение на направените преводи, което липсва в досегашните изследвания.

5. Балканското конституционно развитие е разгледано освен в сравнително-правен, също и сравнително-исторически аспект, в контекста на обществено-политическите събития и процеси в балканските държави, които именно обуславят характера и основните насоки на това развитие. Това позволява да се направи характеристика и оценка на особеностите на балканския конституционализъм, породени от спецификата в стопанското, политическото и културно развитие на този регион.

6. В хода на проучването в тази глава се представя сравнително подробна библиография по темата, която общо взето е слабо позната у нас.

II. Глава втора:

1. Разглежда систематизирано в хронологически порядък най-важните проекти за държавно управление на България от епохата на Възраждането, включително и един публикуван, но непроучен досега проект.

2. Прави класификация на тези проекти по множество показатели: произход, форма, съдържание, международен статут на българската държава, форма на държавно устройство, форма на държавно управление, териториален обхват и административно устройство, присъствие на принципите на модерния конститу-

⁸ Тук изключваме изданията, които имат справочно-енциклопедичен характер и не са научни проучвания в тази област.

ционализъм, разделението на властите, статут и устройство на Българската църква.

3. Установява външните влияния върху доосвобожденските проекти за конституционно управление, най-вече от страна на другите балкански конституции.

4. Проследява отражението на проектите за държавно управление от преди Освобождението върху Търновската конституция, чрез преки съпоставки на текстовете, а не само по отношение на общите идеи и принципи.

5. Проучва отражението на проектите за държавно устройство и управление в българското общество от 60-те и 70-те години на XIX в. върху Органическия устав на Източна Румелия.

III. Досегашните проучвания върху предмета на *глава трета* са осъществявани без детайлното познаване на текстовете на другите балканските конституции - най-вече на румънската от 1866 г. и още повече на гръцката от 1864 г., - което на практика води до някои неправилни становища и изводи.⁹ В този смисъл приносите на глава трета са:

1. Осъществено е сравнително проучване на основните правни институти и конкретни разпоредби в Търновската конституция с другите, действащи по това време балкански конституции на Гърция, Сърбия и Румъния.

2. Тези сравнения се базират на *преки съпоставки* с конституционните текстове на тези страни, а не на косвени позовавания и становищата на отделни автори.

3. В някои случаи са направени съпоставки и с други по-ранни балкански конституции от XIX в. като тези на Йонийските острови от 1800, 1803 и 1817 г., гръцките републикански конституции от 1822, 1823 и 1827 г. и Конституцията на Гърция от 1844 г., органическите регламенти на Влашко и Молдова от 1831 и 1832 г., сръбските конституции от 1835 и 1838 г., и османската Конституция от 1876 г.

4. При изследването на отделни институти и разпоредби се правят съпоставки и с някои по-значими европейски конституционни актове от края на XVIII и първата половина на XIX век.

⁹ Имам предвид най-вече направеният от Л. Владикин извод, че Търновската конституция е най-демократичната за своето време конституция в света.

Това са френските конституции и конституционни актове от кр. на XVIII и XIX в., шведската от 1809 г. и норвежката от 1814 г. конституции, белгийската Конституция от 1831 г., и др.

5. Осъществена е правно-догматична интерпретация на някои дискуссионни въпроси и конкретни разпоредби в Търновската конституция и изобщо в конституционно-правната теория като например: формата на държавно управление на Българското княжество (§55); правото на монарха да свиква Велико народно събрание извън изрично посочените в конституцията случаи (§64.б), относно правомощието на княза да утвърждава и промулгира законите (§55) и пр.

IV. Цялостни приноси

Трудът включва и цялостна оценка на Търновската конституция в контекста на балканското конституционно развитие от този период.

В българската Конституция от 1879 г. има твърде много заемки конституциите на съседните балкански страни, които пък същевременно са заимствани от други, по-ранни европейски конституционни актове, но въпреки това, начинът по който те са комбинирани и структурирани предават на Търновската конституция „самобитен“ характер. Предвид тази приемственост, както и поради твърде универсалният характер на конституционната терминология, темата „преписана или автентична е Търновската конституция“, считам за изкуствено създадена и непрофесионално поставена.

Квалифицирането на Търновската конституция като „най-демократичната в света“, по времето, когато е създадена, е теза, оспорена още миналия век (вж. в §2 на дисертационния труд мненията на Ст. Баламезов и Сирил Блек). Изобщо, прилагането на такъв подход за „класация“ на конституциите на балканските държави от това време по отношение на техният демократизъм, считам за неправилен. Сравнявайки отделните им разпоредби, може да се открие, че всяка от тях в определени аспекти превъзхожда по демократичност останалите, а в други – им отстъпва, всяка от тях има своите слабости и достойнства.

II. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Увод

Уводът на дисертационният труд включва: обща характеристика на проблема за балканския конституционализъм; актуалност на изследването по отношение на досегашните проучвания по темата у нас и в чужбина, както и някои възможности за практическо приложение; целите, задачите, методологията и научните приноси на труда.

В първият параграф на увода се изяснява същността на модерния конституционализъм и неговото проявление на Балканите. Модерният конституционализъм може да бъде разглеждан в широк и тесен смисъл. В дисертационният труд той е разгледан и в двата аспекта. Въпреки закъснялото социално-икономическо и политическо развитие на балканските народи в сравнение с това на западноевропейските страни от края на XVIII и началото на XIX в., то появата на модерния конституционализъм в този регион съвсем не е толкова закъсняла. Поради специфичното състояние на Балканите в тогавашния момент, конституционното развитие на отделните страни и народи не съвпада с утвърдената в световен мащаб периодизация на конституционализма чрез т. нар. „поколения“, „вълни“ и „семейства конституции“.

Във вторият и третият параграфи се прави задължителният библиографски преглед на изследванията по проучваната тема у нас и в чужбина. Публикациите са разграничени като „общи“ – изследващи цялостно Търновската конституция и частично поставящи проблема за заимстванията в нея от другите балкански и европейски конституции, и „специализирани“, които са посветени само на темата за приемствеността между конституциите на балканските страни от XIX век. Отделно са посочени публикациите на българските автори и значителен брой публикации върху балканския конституционализъм от чужди автори. Основният извод е, че конституционното развитие на всяка отделна страна е изследвано някъде по-детайлно, другаде – по-ограничено, но всъщност липсва цялостно сравнително изследване върху балканския конституционализъм от този период.

Сред общи трудове са разгледани изследванията на *Павел Милюков*, *Любомир Владикин*, *Ст. Баламезов* и *Мария Манолова*, както и на американският изследовател *Сирил Блек* върху

Търновската конституция. Специализираните изследвания по темата, които са твърде редки включват едно изследване на Л. Владикин на румънски език и публикувано в Румъния през 1933 г., на Ст. Баламезов от 1938 г. и на Боян Баламезов от 1998 г. От новото поколение изследователи са разгледани някои публикации на *Евгени Танчев* и *Мартин Белов*, които имат сравнителноправен характер и отношение към проучваната тема.

В библиографският преглед са представени и моите изследвания по темата, базирани на ползването и позоваването на първоизточниците на балканските конституции. В тях подробно се проследява възникването на първите балкански конституции и развитието на балканския конституционализъм през този период. Материята е систематизирана по страни. Акцентът е насочен главно към концептуално и съдържателно представяне на балканските конституции от това време, оценки на отделни публичноправни институти, присъствието на реквизитите на модерния конституционализъм – парламентарно управление, разделение на властите, ограниченията на монархическите правомощия, гражданските права и свободи и пр. Фактите от политическата история са сведени само до тези, които пряко касаят конкретни конституционни актове.

Параграфи 4, 5 и 6 на увода са посветени съответно на целите и задачите, методологията и научните приноси на дисертационния труд, които вече бяха разгледани по-горе.

Глава първа

МОДЕРНИЯТ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗЪМ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XIX (ДО 1878 Г.)

§7. Балканите на границата между две столетия

Още през XVIII в. Балканите търпят влиянието на развитата европейска политическа мисъл – на Френското просвещение и просветният абсолютизъм. Тези идеи проникват главно чрез гръцките търговци, от север, през Русия и Полша към румънските земи, или през Западните Балкани, където словенци и хървати имат по-тесен досег с представителите на модерна Европа. Важен износител на такива идеи се явява и балканската диаспора, установила се в почти всички големи европейски центрове.

Френската революция и действията на революционните власти оказват силно влияние върху модела на желаната държава. Именно под нейното въздействие идеологът на гръцката национална революция Ригас Велестинлис създава и своя конституционен проект.

Френската инвазия на изток обаче се сблъсква с интересите на другите Велики сили, което определено оказва влияние и върху национално-освободителните движения на Балканите. Политиката на западноевропейските държави, насочена към поддържане целостта на Османската империя с цел да възпират нарастващото влияние на Русия, оказва неблагоприятно въздействие върху стремежите на балканските народи за освобождение и независимост.

Възникването на национално-освободителните движения на подтиснатите народи и на техните идеологически течения и програми има свои специфични белези, отличаващи ги донякъде от общоевропейските процеси. Въпреки това, политическите идеи, които ги вдъхновяват идват от Европа и в този смисъл тяхното освободително движение се явява част от общото европейско освободително движение. Идеологическите течения и програми на Балканите отразяват особеностите на всеки отделен народ, намират се в тясна връзка с балканския и общоевропейския исторически процес, оказват си взаимни влияния.

I. Конституциите на Йонийските острови – най-ранните конституции на Балканите

Най-ранните действащи конституции на Балканите се появяват на Йонийските острови още в зората на XIX век. Столетия наред островите се намират под венецианска власт. Близостта им с европейският Запад е вероятно една от причините за сравнително ранното проникване на идеите на модерния конституционализъм. В самият край на XVIII в., в 1799 г. обединените руски и турски сили премахват френското господство върху островите наложено две години по-рано.

§8. Конституцията „Ушаков“

В този параграф се разглежда документът, известен с името „План за създаване на управление на бившите венециански

острови и за установяване на разпоредби в тях“, изработен през май 1799 г. и утвърден от руския адмирал Ушаков. Той се явява първият реално приложен конституционен проект на Балканите. Конституционният проект на Ушаков предвижда създаването на единна и централизирана държава на Йонийските острови, с доминиращ в управлението Сенат, притежаващ законодателната и изпълнителната власт начело с президент. Предвижда се и местна изпълнителна и съдебна власт за всеки остров.

§9. „Византийската конституция“ от 1800 г.

В резултата на водените между Русия и Османската империя преговори в Цариград се стига до създаването и прилагането на т. нар. „Византийската конституция“ от 1800 г. Важна роля в нейното изработване играе руският посланик в Константинопол – Василий Томара. Така се стига до създаването на Йонийската република известна под официалното наименование *Република на седемте обединени острова*,¹⁰ факт оказал силно въздействие върху национално-освободителното движение в континентална Гърция и политическите настроения на балканските народи.

Държавното управление и устройство на страната се определят като аристократична република от федеративен тип. Върховната власт принадлежи на местното събрание - Генерален съвет на всеки един от островите и Сенат със седалище в Корфу като общ представителен орган на федерацията. Самият конституционен акт се състои от три части: обща конституция, валидна за цялата федерация; специална конституция, отнасяща се за всеки един от островите; и заключителни разпоредби.

§10. Конституцията от 1803 г.

Нова конституция на Йонийските острови е приета на 23 ноември (н. с. 5 декември) 1803 г. Същата година гръцкият език става официален. Макар и по-либерална в сравнение с предходната, ограниченият суверенитет на републиката прави дори подборът на вътрешната администрация зависим от външни

¹⁰ Йонийската република включва островите: Корфу, Лефкада (Санта Маура), Кефалония, Итака, Закинтос, Китира (Чериго) и Паксос (Пакси). Чл. 9 на Амиевския договор 1802 г. дава международно признание на републиката.

фактори. Въпреки това страната обменя дипломатически представители с други държави, стреми се да поддържа вътрешната си независимост и да присъства в международните отношения. През 1806 г. на руският цар е представен за одобрение нов конституционен проект на републиката, но настъпилите промени в международен план не позволяват неговото приложение.

§11. Британският протекторат и конституцията от 1817 г.

Съществуването на Йонийската република не продължава дълго. През 1807 г. в следствие на подписването на Тилзитския мир между Франция и Русия и съгласно таен анекс към него, островите отново попадат под френска власт, а след разгрома на Наполеоновата империя съгл. решенията на Виенския конгрес от 1815 г., затвърдени с Парижкия договор от ноември с. г., те стават британски протекторат.

Конституцията от 1817 г. се състои от четири големи глави като първата съдържа общи разпоредби, глава втора е посветена на Сената, глава трета – на законодателното събрание и глава четвърта – на местната власт.

Британският комисар притежава извънредно големите правомощия: влизането в сила на всеки закон трябва да бъде санкционирано от него; той има правото на контрол върху спазването му; комисарят има решаваща роля при избора на президент и членове на Сената; той свиква и отлага сесиите на законодателното събрание, определя тяхната продължителност и вътрешните му правила. Комисарят има право на законодателна инициатива, като за целта трябва да бъде предварително запознат с внасяните за разглеждане проектозаконали и ежедневно да бъде информиран за работата на събранието. Има правото да налага вето на приетите закони.

II. Гръцките конституции от XIX век

§12. Конституционните проекти на Ригас Велестинлис

Конституционализмът намира широка популярност в континентална Гърция и Егейските острови. Още в края на XVIII в. известният гръцки революционер и политически мислител *Ригас Велестинлис* (1757-1798) разработва проекти за държавно управление на Гърция и другите балкански народи, в които са

залегнали редица принципи на модерният конституционализъм. Той прокламира равни граждански права за всички поданици без значение на тяхната народностна принадлежност, неприкосновеност на частната собственост, равенство пред законите, свобода на вероизповеданията и събранията, отмяна на робството, всеобщо образование и пр.

§13. Първите гръцки републикански конституции от 20-те години на XIX век

Събранието в Епидавър, провъзгласило независимостта на гръцката нация през януари 1822 г., приема първата, макар и с временен характер национална Конституция на Гърция. В нея се чувства силното влияние на френските конституции от 1793 и 1795 г. Конституцията определя републиканска форма на управление и се състои от 110 кратки параграфа, разпределени по глави и раздели като обезпечава принципите на представителството и разделението на властите. Законодателната власт принадлежи на *Сената*, формиран от избрани представители на отделните провинции (чл. 11). Сенатът избира с мнозинство *президент* и *вицепрезидент* и се обновява ежегодно (чл. 17-19). Изпълнителната власт се осъществява от петчленен *Изпълнителен съвет* (правителство), избран от Сената. Приемането на законите става съгласувано между законодателният и изпълнителният орган – всеки от тях може да отхвърли законопроекта, предложен от другата страна (чл. 10). Съдебната власт включва единадесетчленен Върховен съд, назначен от Изпълнителния съвет и Сената, но конституцията регламентира неговата независимост от тях (чл. 87-88).

През пролетта на 1823 г. в град Астрос, Второто национално гръцко събрание приема нова конституция, наречена „Закон на Епидавър“ с цел да се подчертае приемствеността с предходната конституция. Новата Конституция засилва централизацията на управлението и ролята на законодателната власт, и осигурява спазването на основните права и свободи, които преди това не са достатъчно гарантирани.

Следващата гръцка Конституция е подписана и ратифицирана през юли 1827 г. от Третото национално събрание, което започва заседанията си първоначално в Пиада и продължава след това работата си в Тризин (Трезене). Събранието избира

Йоан Каподистрия – бивш руски външен министър, - за управител (президент) на републиката със седемгодишен мандат. Персоната на държавният глава е обявена на неприкосновена и неотговорна. По този повод е въведена министерската отговорност посредством контрасигнатурата - задължението на министрите да приподписват всички държавни документи – и чрез правото на законодателната власт да ги отзовава. Конституцията от 1827 г. провъзгласява два основополагащи принципа: на народния суверенитет и на разделението на властите.

Парламентът, избран за срок от три години е натоварен да изпълнява функциите на законодателен орган и е независим от изпълнителната власт. Една трета от членовете му се подменят на всяка година. Управителят (президентът) не може да разтури парламента, но може да удължи сесията му и при необходимост да свика извънредна сесия. Законодателната му инициатива се реализира чрез правителството.

Изпълнителната власт е възложена на губернатора, който назначава министрите. Съдебната власт е независима. Много текстове в новата Конституция са посветени на защитата на основните граждански права и свободи: религиозната свобода, свободата на образованието, правото на собственост, равенство пред законите и защита от дискриминация.

§14. Преходът към монархическия държавен модел

Авторитарното управление на Каподистрия създава опозиционни настроения в обществото и през септември 1831 г. той е убит. Сенатът учредява Държавен комитет, съставен от трима члена, който свиква Националното събрание. Събранието гласува нова конституция през 1832 г. позната като „Конституция на хегемона“, която установява в страната наследствен държавен глава назоваван „хегемон“, но на практика тя никога не намира приложение.

С пристигането на принц Отон в Гърция през януари 1833 г. се поставя началото на периода на абсолютната монархия, продължил десет години. По това време няма никаква действаща конституция в страната, липсва законова регламентация на правомощията на регентството, няма парламент, а спазването на гражданските права и свободи се игнорира.

§15. Конституцията от 1844 г.

Събитията от 3 септември 1843 г., когато части на атинският гарнизон, подкрепени от народа обграждат двореца на краля водят до промени в управлението. Кралят е принуден да свика ново Национално събрание, което изработва и нова конституция, приета през февруари 1844 г. С това се поставя началото на конституционната монархия в Гърция. Конституцията предоставя на краля редица правомощия: той е глава на изпълнителната власт, назначава и освобождава министрите; има право на законодателна инициатива; назначава членовете на сената и съдиите, които правораздават в негово име; въведена е министерската отговорност по отношение на действията на краля по служба, и др.

Представителната власт се осъществява от двукамарен парламент като 27-те члена на Сената (горната камара) се назначават пожизнено от краля. Конституцията въвежда принципа на разделение на властите и гарантира основните граждански права и свободи.

§16. Конституцията от 1864 г.

След отказа на британският принц Алфред да заеме гръцкият престол, за крал на Гърция е избран датският принц Кристиан Вилхелм, който управлява под името Георг I (1863-1913). Второто Атинско национално събрание приема Конституцията от 1864 г. Новият основен закон е силно повлиян от белгийската Конституция от 1831 г. и датската – от 1849 г. Конституцията, състояща се от 110 члена въвежда редица нови елементи в управлението. На първо място, това е възстановяването на принципа на народния суверенитет, според който именно народът, а не монархът е източник на властта (чл. 21). Конституцията въвежда и принципа на всеобщото, пряко и тайно гласоподаване, провеждано едновременно в цялата страна (чл. 66). Сенатът е закрит и е въведен еднокамарен парламент с четиригодишен мандат. Създаден е Държавен съвет с твърде ограничени правомощия – съвещателно тяло за подготовка и проверка на законопроекти (чл. 83), но скоро след това е премахнат. Предвидено е и създаването на „разследващи комисии“ – аналог на съвременните анкетни комисии в парламента. Кралят запазва правото си да свиква редовните и извънредните сесии на парламента, да

го разпуска, но след като кабинетът потвърди и приподпише указа за това, да назначава и освобождава министрите. Парламентът може да се самосвиква. Периодът от 1864 г. нататък е наричан „време на коронованата демокрация“.

III. Румънският конституционализъм през XIX век

§17. Ранни прояви на конституционализма в Дунавските княжества

Раждането на модерният конституционализъм там започва от началото на XIX в. и израства като движение на интелектуалци, произхождащи от аристократичните среди за осъществяването на определени политически идеи. В борбата срещу абсолютизма се очертават и основните виждания за конституционно управление, което в най-общи линии се свежда до организация на държавата и ограничение на монархическата власт основани на законите, както и спазването на някои основни граждански права.

Най-значимата проява от това време е молдовският проект на конституция „Карвунари“ от 13 септември 1822 г. В него се разграничава разделението между законодателната (споделена между владетеля и народно представителство – изборно „събрание“) и изпълнителната власт, предоставена на владетеля. Гарантира се равенство на всички граждани пред законите. Разделението на „трите власти“ обаче не е достатъчно ясно регламентирано, а още по-малко – механизмите на контрол над монархическата власт.

§18. Органическите регламенти от 1831 и 1832 г.

Базовият проект на регламентите е изготвен под ръководството на граф Павел Киселев – управител на Дунавските княжества, намиращи се тогава под протектората на Русия. Първата глава урежда избора на владетел (господар) от извънредното събрание, а втората – състава и правомощията на обикновеното събрание. Глава трета е посветена на финансите, данъците, дейността на занаятчийското и търговското съсловие, общинското самоуправление. Правомощията и състава на административния съвет се уреждат в глава четвърта. Постоянните членове на съвета са: неговият председател, министрите на вътрешните рабо-

ти и на финансите, и държавния секретар. При решаването на важни въпроси състава на съвета се разширява с участието още на министрите на правосъдието и духовните дела, и началникът на полицията. Решенията на съвета влизат в сила след утвърждаването им от господаря. В глава пета се установява свобода на търговията, като се допуска ограничаване на търговията със зърнени храни само в случай на слаба реколта. Шеста глава въвежда правила относно мерките за въвеждане на карантина и предотвратяване на епидемии. Седма глава урежда съдебната власт: проектът предвижда установяване на триинстанционно съдопроизводство и отделя съдебната от административната власт; господарят няма правомощието да съди, но утвърждава съдебните решения и може да ги връща за преразглеждане, в случай на неправилно приложение на закона. Назначаването на различни публични длъжности, даването на титли, управлението на духовните дела, образованието и взаимоотношенията между двете княжества са предмет на осмата глава. Последната, девета глава се отнася до организацията на милицията. Във Влашко регламентът е приет през 1831 г. с незначителни изменения, а в Молдова – през 1832 г., където са направени повече промени.

§19. Идеи и проекти за конституционно управление от края на 30-те до средата на 60-те години на XIX век

През 1838 г. се появяват три важни акта съставени от Йон Цъмпинеану и Националната партия. Първите два се отнасят до обединението и независимостта на румънците, и до върховната власт на страната, а третият е наречен „конституция“. В конкретен план конституционният проект започва с уводна част, отнасяща се до териториалното единство на страната и историческото право на румънците върху земите, останали в границите на други страни. Следват текстове, отнасящи се до равенството на гражданите пред законите и гарантирането на индивидуалните свободи. Разглеждана е също организацията на държавното управление, основано върху разделението на властите. Владетелят е върховен глава на държавата и на изпълнителната власт. Като главнокомандващ армията, той може да сключва мир и други международни договори, има право на законодателна инициатива и промулгира приетите закони. Законодателната

власт е поделена между монарха и Националното събрание. В областта на съдопроизводството е предвиден принципът на несменяемост на съдиите, но същевременно и отговорност за вземаните от тях решения.

Най-съществената изява в Молдова, отнасяща се до конституционализма е проектът на Михай Когълничану от август 1848 г. В началният текст на проекта се изтъква, че Молдова е конституционна държава. Законодателната власт е предоставена на изборно Национално събрание и се въвежда „свободния мандат“. Изпълнителната власт е предоставена на владетеля, избран за 4 години от Националното събрание. Министерският съвет също има важни прерогативи: изготвя законопроекти и проучва онези, предложени от парламента; издава правилници за дейността на публичната администрация, контролира работата на местните административни органи, предлага на монарха назначаването на чиновниците. На съдебната власт се вмениява безпристрастно и публично правораздаване, опростена и ускорена форма на съдебния процес, защита на свободата на личността, независимост от другите власти, въвеждане на системата на журито при делата с политически и криминален характер или свързани с печата, забрана да се създават извънредни съдилища, и др.

След 1858 г. румънската държава се очертава като изборна монархия, формирана на основата на персонална уния, обединяваща двете бивши княжества.

§20. Румънската конституция от 1866 г.

През 1866 г. на румънският престол застава принц Карол I (1866-1914) от династията на Хохенцолерните. Годината е забележителна и с приемането на нова конституция на страната. Източници на Конституцията от 1866 г. са румънските конституционни проекти до 1859 г., френските конституционни актове от 1814 и 1830 г., белгийската Конституция от 1831 г.

Конституцията се състои от 133 члена, структурирани в осем глави. Идеята за единство и неделимост на румънската държава е залегнала още в първата глава, отнасяща се до териториалната цялост на страната: княжество Румъния е национална, унитарна и неделима държава (чл. 1). Втората глава „За правата на румънците“ поне декларативно предоставя твърде ши-

роки за онова време граждански свободи: свобода на съвестта, печата и събранията; свободно образование. Конституцията гарантира неприкосновеност на личността, жилището и кореспонденцията; забранена е конфискацията на имуществото. Отменят се привилегиите, основаващи се на класова принадлежност и религиозно изповедание, както и чуждите благороднически титли. Гарантират се също правото на собственост, равенство пред законите и справедлив съдебен процес. Естествена последица от всичко това е забраната за екстрадиране на политически емигранти (чл. 30, ал. 2), в резултат на което широка емигрантска вълна от политически дейци от Русия и българските земи намират убежище в Румъния.

Конституцията провъзгласява принципът на националния суверенитет като върховен в управлението на държавата: цялата власт произтича от народа и трябва да се упражнява съобразно принципите и нормите залегнали в нея. Въведен е принципът на разделение на властите.

Под натискът на консервативните представители се утвърждава двукамарна структура – Сенат и Камара на представителите.

Избирателната система на страната според Конституцията е твърде сложна и се базира на имуществен, професионален и образователен ценз.

IV. Борба за конституция и парламентарно управление в Сърбия

§21. Началото на сръбския конституционализъм

Предисторията на сръбският конституционализъм, подобно на този на Йонийските острови и Гърция, също е свързана с борбите на сръбския народ за национално самоопределение и отхвърляне на чуждата зависимост. През 1804 г. в Сърбия, която тогава се намира под османска власт избухва въстание начело с Карагеорги Петрович. Той се стреми да създаде централизирано управление, на което се противопоставят местните първенци. В тази връзка през 1805 г. е постигнат компромис за създаването на Правителствен съвет, замислен като централен орган, който поделя властта с върховния вожд.

Като първи формални прояви на конституционализма се приемат двата акта от 1808 и 1811 г., с които се уреждат взаимоотношенията между върховния предводител и Правителствения съвет. В Съвета се обособяват шест попечители (министри). Създава се Върховен вилаетски съд. Министрите не може да бъдат едновременно членове и на съда, както и обратното.

През 1815 г. избухва втората сръбска революция, начело на която застава Милош Обренович. Милош постига устно споразумение със султана, потвърдено след това с ферман, с което е признат за върховен княз на Сърбия. През 1817 г. без съгласието на Портата и Великите сили Великата народна скупщина го провъзгласява за наследствен княз. С ферман от октомври 1830 г. османската власт дава на Сърбия напълно автономен статут. Милош е признат за наследствен княз, който трябва да поделя властта със съвет и събрание на старейшините.

§22. Сретенският устав от 1835 г.

В резултата на избухналите бунтове през февруари 1835 г. се събира Народна скупщина в Крагуевац на ден Сретение Господне, която приема нова конституция (т. нар. *Сретенски устав*).

Конституцията от 1835 г. се състои от 142 члена разпределени в 14 глави. Първата глава определя Сърбия като неделимо княжество със свое независимо управление, признато от султана и руския император (чл. 1). Територията на княжеството се дели на окръжия, области и общини, а граници и наименования на първите може да се променят със закон (чл. 2). Князът и Държавният съвет са основни органи на законодателната и изпълнителната власт (чл. 6). Глава четвърта урежда материята свързана с обсъждането и приемането на законите. В нея се предвижда: законите да нямат обратна сила (чл. 8); да не се издават закони за данъците без одобрението на Скупщината; князът има право на суспензивно вето (чл. 14).

Глава пета е посветена на княжеската власт. Личността на княза е свещена и неприкосновена. Князът не носи отговорност за действията си, а отговорността е на другите власти. (чл. 15). Князът е глава на държавата, има право на законодателна инициатива и назначава членовете на Държавния съвет (чл. 16 и чл. 18); има право на помилване (чл. 17).

Съставът и правомощията на Държавният съвет са уредени в глава шеста. На практика той съчетава законодателната с изпълнителната власт. В съставът му влизат: назначен от княза председател (чл. 59), шестимата министри, държавните съветници и главен секретар (чл. 57; срв. още чл. 6).

Съдебната власт е уредена в глава седма. Съдебните органи правораздават в името на княза (чл. 77), а съдопроизводството е триинстанционно: окръжни съдилища, Върховен съд като първа апелативна инстанция и особено отделение на Държавния съвет като трета, най-висша инстанция (чл. 78).

Скупщината се състои от 100 представители и е съставена от „най-изявените, най-разумните и заслужили доверието на народа депутати“ (чл. 9). Изборната процедура, квотите по окръзи и продължителността на мандата е предвидено да се уредят с отделен закон (чл. 82).

Глава девета урежда положението на Сръбската православна църква и гарантира свобода на вероизповеданията (чл. 97). Глава десета се отнася до бюджета и финансите на страната.

Сретенският устав съдържа отделна единадесета глава „Граждански права на сърбите“, посветена на: придобиването на сръбско поданство (чл. 108 и 109); равенството на всички граждани пред законите, върховенството на законите, независима съдебна власт и справедливо правораздаване (чл. 112-115); забрана на робството (чл. 118); неприкосновеност на имуществото (чл. 119-121); задължението да се плащат данъци и да се отбранива отечеството (чл. 122-123); народна собственост върху природните богатства и общинските гори (чл. 128-129); и др. Чл. 127 провъзгласява сръбският език за официален.

Промяната и допълването на конституцията става от Скупщината, свикана от княза и Държавния съвет, при изисквания за квалифициран кворум и мнозинство на гласувалите.

Сретенският устав от 1835 г. е една сравнително модерна за времето си конституция, повлияна от западноевропейската традиция, в която намират място редица принципи на модерният конституционализъм.

§23. Турският устав от 1838 г.

На 10 (22) декември 1838 г. е издаден султански ферман (Хат-и-шериф), известен като „Турска конституция“. Въпреки,

че той е преценяван по-скоро като административен акт, отколкото като същинска конституция, формално тази харта остава основа на управлението на Сърбия чак до 1869 г.

Султанският акт от 1838 г. е от типа октроирани (дарени) конституции. В структурен план ферманът се състои от кратък преамбюл, 66 члена с разпоредби и заключение. В уводната част султанът изтъква, че дарява своята провинция Сърбия с вътрешно самоуправление и народен устав, при условие, страната да изпълнява задълженията си като проявява лоялност и изплаща навреме дължимият на Портата данък.

§24. Опити за дерогиране на Турския устав

През 1839 г. Милош е принуден да приеме представеният му от Съвета „Статут“ за неговото устройство и дейност, съгласно който правомощията на последния са значително разширени. С издаденият на 30 март 1839 г. княжески указ се предвижда свикване на Скупщината по „стария обичай“, т.е. без законодателни правомощия.

Статутът на Съвета от 1839 г. променя редица положения в полза на колегиалния орган за сметка на княжеската власт. Съветът се превръща в могъщ законодателен орган, а членовете му придобиват относителна независимост от страна на княза.

През 40-те и 50-те години на XIX век конституционното развитие на Сърбия продължава и в друго направление, макар и чрез игнориране на Турската конституция от 1838 г. - постепенното засилване на присъствието на Скупщината в държавно-политическия живот на страната.

През 1861 г., след свиканата през август в Крагуевац Преображенска скупщина, е приет нов закон за Скупщината, който я поставя под контрола на княза. Новият закон предвижда съществуването на обикновена и Велика Народна Скупщина (чл.1). Обикновената Скупщина отново е лишена от законодателни правомощия и може само да изрази желание за приемането на даден закон, а Великата скупщина се свиква за решаването на въпроси, отнасящи се до избора на нов княз и престолонаследиято. През с. г. Закона за престолонаследиято е допълнен, като на княза се предоставя правото да определи бъдещия си наследник.

По време на второто управление на княз Михаил (1860-1868) е приет закон за Държавния съвет (1861), а през 1862 г. е прокаран закон за организацията на централното държавно управление, с който се създава Министерски съвет като изпълнителен орган на властта. Министрите се назначават и сменят от княза и отговарят за своята дейност само пред него.

Сръбският парламентаризъм през този период - от 40-те до сред. на 60-те год. на XIX в. - се развива по една нетипична за това време линия, характерна за много по-ранните негови форми: народното представителство в лицето на Скупщината е лишено от законодателната власт, а законите, уреждащи нейната дейност, са в пряка зависимост от волята на изпълнителната власт и монарха.

§25. Наместническият устав от 1869 г.

Сръбският устав от 1869 г. се състои от 133 члена, разпределени в 10 глави. Глава първа урежда въпросите на държавната територия, княжеската власт, престолонаследиято и регентството. Сърбия се определя като наследствена конституционна монархия (чл. 1). Князът е глава на държавата, а законодателната власт се поделя между монарха и Скупщината (чл. 3 и 4). Князът има право на законодателна инициатива (чл. 58), утвърждава и обнародва приетите закони (чл. 5). Князът представлява държавата в международните отношения (чл. 8).

Глава втора е посветена на гражданските права и свободи на поданиците: получаването и загуба на гражданство; равенство пред закона; неприкосновеност на личността, частната собственост и жилището; правото на съдебна защита; забрана на конфискацията на имоти; свобода на словото.

Народното представителство е уредено в глава трета. Уставът разграничава Обикновена и Велика народна скупщина (чл. 42).

Глава четвърта урежда съставът и функциите на Държавния съвет. Съветът има съвещателни, разпоредителни, арбитражни и нормотворчески правомощия. Членовете на Държавния съвет се назначават от княза, а броят им е от 11 до 15 (чл. 91). Глава пета разглежда въпросите, отнасящи се до държавните и княжеските имоти, и цивилната листа на княза.

Изпълнителната власт в лицето на Министерския съвет и държавните служители е уредена в глава шеста. Въведена е министерската отговорност.

Глава седма урежда съдебната власт. Регламентират се: независимостта на съда, най-общите принципи на съдебния процес, правото на подсъдимия на защита и правото на монарха да помилва осъдени.

Въпросите на религията, образованието и обществените организации са залегнали в глава осма. Местното общинско самоуправление се урежда в глава девет. Последната, десета глава включва разпоредби относно: изменението и допълването на конституцията (чл. 131); отмяна на конкретни предходни закони и всички онези, които противоречат на Устава (чл. 132); провеждането на избори и свикване на следващата Скупщина през 1870 г. (чл. 133).

Сръбският устав от 1869 г. е повратен момент в конституционното развитие на страната. „Наместническият устав“ от 1869 г. прави сръбския конституционен модел съпоставим с този, на водещите в това отношение тогава балкански страни – Гърция и Румъния.

V. Опити за установяване на конституционно управление в Османската империя

§26. Танзиматът и идеите за конституционно управление

За най-ранните актове, налагащи някои ограничения на монархическата власт и съдържащи формални гаранции за основните граждански права и свободи се считат: *Акта на съгласието* (Sened-i-Ittifak) между султана и разбунтувалите се аяни от 1808 г., *Гюлханският хатишериф* (1839) и *Хатихумаюна* (1856).

Хатишерифа прокламира равнопоставеност на всички граждани пред законите, независимо от тяхната религиозна принадлежност, защита на частната собственост, справедливо правосъдие. Предвижда се също създаването на закони, с помощта на които тези „пожелания“ да бъдат осъществени на практика. Актът обаче не предвижда механизми за органичаване на властта на султана и всичко се свежда до проява на неговата добра воля.

Другият акт – Хатихумаюн – в общи линии повтаря прокламираните в Гюлханския хатишериф граждански права и свободи, като въвежда и някои допълнителни разпоредби, отнасящи се до: достъпът на немюсюлманите до държавните служби и до държавните граждански и военни училища; представителство на немюсюлманите в местните събрания; създаване на смесени съдилища за разглеждането на дела между мюсюлмани и немюсюлмани; публичност на гражданския съдебен процес; възможност за отнасяне на наследствени и други подобни спорове към институциите на религиозната общност, към която лицата принадлежат; забрана на мъченията и ограничаване прилагането на телесни наказания; право на чужденците да притежават земя; изготвяне и приемане на граждански закони, които ще се публикуват и на други езици, които се говорят от по-компактните маси население на империята, и др. И този акт обаче има октроиран, а не договорен характер и прилагането му е въпрос единствено на волята на султана.

§27. Конституцията от 1876 г.

Изработването на конституционния проект започва през октомври 1876 г. със сформирането на специална комисия от 28 членове, председателствана от Мидхат паша. Промулгирането на османската Конституция от 1876 г. е типичен пример на октроиран конституционен акт. Текстът включва 119 параграфа, разпределени в 12 глави.

Конституцията определя империята като унитарна държава и регламентира нейната териториална неделимост (чл. 1). Константинопол е столица на страната, но това не му дава никакви специални привилегии над другите градове (чл. 2).

Конституцията регламентира още правомощия на монарха, както и гражданските права и свободи.

Парламентът (Генералното събрание) се състои от две камари – Сенат и Камара на депутатите (чл. 42). Конституцията предвижда запазване на съществуващият по-рано Държавен съвет и неговите две главни функции – да бъде върховна инстанция по административни правни спорове и да изготвя законопроекти по предложение на Сената и Камарата на депутатите (чл. 53). Председателят и членовете на Сената се назначават пряко от султана, а съставът му не може да бъде по-голям от 1/3

от броя на депутатите в долната камара (чл. 60). За сенатори се назначават лица, навършили 40 години, със значими заслуги към държавата (чл. 61). Длъжността на сенаторите е пожизнена и е несъвместима с едновременното заемане на други държавни постове (чл. 62). Камарата на депутатите има особената привилегия да приема бюджета на страната.

Министрите се назначават от султана съгласувано с Великия везир и Шейх-юл-исляма (чл. 27), а Великият везир председателства министерския съвет (чл. 28). Правомощията на министрите се простират в рамките на министерствата, които оглавяват (чл. 29). Министрите са отговорни за действията си по служба (чл. 30), а по искане на един или няколко депутати, може да бъдат предавани на съд (чл. 31).

Във връзка с прокламираните граждански права и свободи, Конституцията разработва една адекватна на духа на Танзимата уредба на съдебната система на империята.

Съдиите се назначават пожизнено като с това се гарантира тяхната несменяемост (чл. 81). Не се допуска намеса в работата на съдебните власти (чл. 86). По всички религиозните въпроси се произнасят шериятските съдилища, а гражданските спорове са в компетенцията на светските съдилища (чл. 87). Не се допуска създаването на извънредни съдилища (чл. 89). Длъжността на съдията е несъвместима със заемането на някаква друга публична длъжност (чл. 90). Създава се държавно обвинение – прокурорският институт (чл. 91).

При уредбата на *местно управление и самоуправление* е провъзгласен принципа на децентрализация (чл. 108).

Конституцията не може да бъде цялостно отменена под никакъв предтекст (чл. 115). Частична промяна на конституцията е възможна при необходимост и при спазването на следната процедура: предложение от правителството или на една от камарите; обсъждане в Камарата на представителите и одобрение с квалифицирано мнозинство от 2/3; обсъждане и одобрение от Сената със също мнозинство от 2/3; утвърждаване от султана (чл. 116).

§28. Съдбата на Османската конституция от 1876 г.

Османската конституция от 1876 г. не успява да установи конституционна монархия подобна на тази в Западна Европа.

Султанът все още има прекалено големи правомощия в законодателната и изпълнителната власт. Конституцията не променя съществено дълбоко монархическата и религиозна природа на империята.

Животът на първата османска Конституция и на османския парламентаризъм се оказва твърде кратък. На 14 февруари 1878 г. след конфликт с депутатите и в условията на военното поражение от Русия, Абдул Хамид разпуска парламента с краткото изявление, че това е негово право и задължение, тъй като при създаването се обстановка той не може да изпълнява функциите си.

§29. Основни изводи

1. Модерният конституционализъм на Балканите се появява сравнително скоро след неговото възникване в САЩ и Западна Европа, което *prima facie* изглежда изненадващо, предвид изостаналото социално-икономическо и политическо развитие на този регион. Ранните конституционни проекти като този на Ригас Велестинлис датират от същото десетилетие, от което са и първите европейски конституции – полската от май 1791 и френските от 1791, 1793, 1795 и 1799 г. Първата трайно действаща Конституция – тази на републиката на седемте Йонийски острова – вижда „бял свят“ още в зората на XIX в. (1800 г.).

2. Основен мотив в борбата на балканските народи за конституционно управление е стремежът им към национална еманципация и отхвърляне на чуждото господство. В началната фаза тяхната борба за конституция се подпомага активно от Русия, която търси да реализира своите геополитически интереси на Балканите. В тази връзка изследователите дори започват да използват термина „конституционна дипломация“.

3. Балканското конституционно развитие се различава от световното по отношение на отделните фази. Периодизацията на балканския конституционализъм не се вмести в световната конституционна периодизация, поне що се отнася до XIX в. (срв. периодизацията в заключението). Понякога опитите за налагане на конституционно управление продължават твърде кратко и се провалят. Такива са случаите със сръбския Сретенски устав от 1835 г. и османската Конституция от 1876 г. Главна причина за това са недоразвити социално-икономически и политически отношения в техните общества.

4. Балканската конституционна практика познава, както октроирани, така и учредени конституции. Октроираните конституции по принцип се дават на зависими държави: такива са конституциите на Йонийската република от 1800 и 1817 г., Турският устав на Сърбия от 1838 г. Срещат се обаче и обратните случаи: зависима държава, каквато през 1835 г. е Сърбия приема учредена конституция, а същевременно независимата Османска империя получава в 1876 г. октроирана конституция. В някои случаи установяването на такова разграничение се затруднява от фактическите обстоятелства: така например органическите регламенти на Влашко и Молдова от 1831 и 1832 г. – тогава зависими от Русия и Високата порта - са изготвени от руските власти, но са обсъдени и приети от националните им събрания, поради което двата конституционни акта се считат за учредени.

5. В балканските конституции се срещат и двете основни формите на държавно управление – републиката и монархията. Първите балкански конституции са републикански – на Йонийските острови от 1800 и 1803 г. и на Гърция от 1822, 1823, 1827 г. Републиканската идея не намира обаче подходяща почва и трайно присъствие в този регион. Всъщност, по това време републиката е сравнително рядко явление дори в Западна Европа – тогава тя е позната само във Франция и Швейцария. Балканските страни не може да установят трайно републиканско управление. Монархическата форма се оказва по-подходяща за тях.

6. Съществуващите тук форми на държавно устройство не се отличават с голямо разнообразие. С изключения на Йонийската република, която е федерация, останалите балкански страни са унитарни държави.

7. Първите балкански конституции са доста рудиментарни. Взаимоотношенията между отделните публични институти не са достатъчно изяснени, налице са вътрешни противоречия в тях. Присъствието на главните реквизити на модерния конституционализъм не винаги е достатъчно отчетливо. Това се отнася особено до гаранциите за спазване на основните граждански права и свободи. През втората половина на XIX в., балканския конституционализъм постепенно се усъвършенства, реципирайки западноевропейските конституционни модели и през 60-те години на века на Балканите се появяват модерни за времето си

конституции – гръцката от 1864, румънската от 1866 и сръбската от 1869 г.

8. Специфично явление на Балканите са органическите регламенти на Влашко и Молдова от 1831 и 1832 г. Твърде големи по обем те интегрират в себе си широк кръг материя, част от която е подходяща повече за граждански кодекс, отколкото за конституционен акт. Чрез тях в двете княжества се установява изборна монархия.

9. Народното представителство разкрива разнообразие от форми. В Йонийската федерация съществуват местни събрания на отделните острови и Сенат на цялата република. Техни членове може да бъдат само представители на аристокрацията. Съставът на народното представителство във Влашко и Молдова съгласно органическите им устави от 1831 и 1832 г. се формира главно от духовенството и болярското съсловие. Сръбската Скупщина така или иначе до 1869 г. не притежава характерните за парламента законодателни правомощия. В балканската конституционна практика от XIX в. се срещат, както двукамарни, така и еднокамарни парламенти. В някои страни се срещат два типа народно представителство – обикновено и извънредно (Влашко и Молдова) или велико (Сърбия). Свикването на събрание от втория тип обикновено е свързано с промяна на конституцията или избор на владетел. Всъщност, подобно разделение съществува и в гръцката Конституция от 1864 г., чийто чл. 107 изисква свикването на особено събрание за промяна на конституцията, без то да е наречено изрично „извънредно“ или „велико“, състоящо се от двоен брой народни представители, спрямо този на обикновеното събрание.

10. Разделението на властите също не е ясно очертано, особено в конституциите от първата половина на XIX в. Не са изключения случаите, когато в ръцете на един орган е съсредоточена законодателната и изпълнителната власт, а в някои случаи той притежава и съдебни правомощия. С развитието на конституционализма на Балканите през втората половина на века разграничението на трите власти става по-категорично, издига се принципа на върховенство на народния суверенитет, а ограниченията на монархическата власт се засилват.

Глава втора
БЪЛГАРСКИЯТ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗЪМ ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО
1878 г.

I. Идеи за държавно устройство и управление на
българите през Възраждането

§30. Обща характеристика на проблема

Когато се говори за идеи и проекти за държавно устройство и управление, и изобщо за политически идеи в този смисъл в българското общество през Възраждането, трябва да се прави разграничение с идеите за конституционно управление. Не е достатъчно основание един документ, който представя само устройството на държавата и органите на нейното управление, без присъствието на поне някои от основните принципи на модерния конституционализъм – народен суверенитет, разделение на властите, върховенство на закона, граждански права и свободи и пр. - да бъде квалифициран като конституционен проект. Не случайно по този повод в т. 16 от френската *Декларация за правата на човека и гражданина* от 26 август 1789 г. се заявява, че „общество, в което не е осигурено ползването на правата и не е осъществено разделение на властите, няма конституция“.

Подобно на другите балкански народи и българският народ търси чрез конституцията път към национално самоопределение и собствена държава. Конкретни идеи за бъдещото българско управление може да се открият още през първата половина на XIX в., но същински програми и проекти за това се създават след Кримската война (1853-1856).

§31. Идеи за държавно устройство и управление у българите до Кримската война 1853-1856 г.

Конкретни идеи за бъдещото българско управление някои автори откриват още в една записка-молба на Софроний Врачански до ген. Кутузов от 1811 г. В нея Софроний представя програма за реформи и самоуправление на българите, както и своите възгледи за управлението на страната.

Редица български възрожденски дейци представят и развиват идеи за държавата и нейното управление още през първата половина на XIX в. Сред тях се открояват имената на Констан-

тин Фотинов, Неофит Бозвели, Иван Богоров, Иван Добровски. Принципно те се явяват привърженици на монархическото управление и изразяват своите предпочитания към „просветения монарх“.

§32. Църковно-националната борба и идеята за българската държавност

Връзката между църковно-националната борба на българите през Възраждането и идеята за възстановяване на българската държавност е теза, която днес никой не оспорва. След първите спорадични прояви на движението за независима българска църква през 20-те и 30-те години на XIX век, през 40-те години тази борба придобива по-организиран и целенасочен характер. Още в отправените през 1844 г. от Неофит Бозвели и Иларион Макариополски прошения до Високата порта, наред с църковните искания, се поставят и въпроси от политически и граждански характер. На практика тези искания пряко кореспондират с редица от идеите на модерния конституционализъм: народно представителство, свобода на словото и печата, свободно образование, справедливо правосъдие. С формирането на българската община и откриването на българска църква в османската столица през 1849 г., дейността на цариградските българи в тази насока се активизира.

След Кримската война (1853-1856) се поставят нови искания. Църковно-националната борба достига своя връх със създаването на Българската екзархия през 1870 г. Екзархията притежава автономност по отношение на своето управление, а Екзархийският устав е първият нормативен акт на българската общност приет на Църковен събор през 1871 г., предвиждащ централизирано ръководство, но и изборно начало и мандатност.

Редица автори лансират тезата за Екзархията като българска преддържава или протодържава, но други я отхвърля. Аргументите „за“ и „против“ това може да бъдат разгледани от два аспекта – политически и юридически. В първия случай Екзархията наистина притежава редица характеристики на държавата – територия, представителна власт, мандатност на органите на управление, съдебни правомощия и т.н. В строго юридически аспект обаче Българската екзархия не може да бъде квалифицирана като някаква форма на държава: тя не притежава суверени-

тет, властовите ѝ правомощия са ограничени и се простират само върху част от живеещото на нейната територия население, липсва монопола върху легитимната физическа принуда.

§33. Възгледите на българските революционни дейци за бъдещата държава

Идеи за бъдещото държавно устройство и управление на България развиват редица представители на българското национално-освободително движение. *Георги Раковски* изразява симпатии към монархическата форма на управление, но в по-модерен вариант. Първоначално *Любен Каравелов* също има предпочитания към монархията. Те са свързани с идеята му за южнославянска държава начело със сръбския княз. Възгледите на Каравелов клонят към конституционната монархия. В кр. на 60-те и нач. на 70-те години обаче Каравелов търпи идейна еволюция и от монархист, се превръща в изявен републиканец. Що се отнася до *Левски*, той е категоричен привърженик на републиканското управление. *Христо Ботев* разглежда категориите „монархия“, „конституция“ и „република“ като последователни форми на управление на обществото в хода на човешкия прогрес.

Разбира се, тези идейни възгледи не представляват систематизирани проекти за следосвобожденското управление на българската държава, а изразяват определени позиции на техните носители към различни аспекти на това управление. Това обаче не омаловажава значението им като източник на други конкретни проекти.

II. Програми и проекти за устройство и управление на българската държава от втората половина на 60-те г. на XIX в.

§34. Основни предпоставки

Ранните прояви на българският конституционализъм в по-тесния смисъл на това понятие, може да се открият едва през втората половина на 60-те години на XIX в. Предпоставките за това трябва да се търсят в няколко направления: първо, през 60-те години на XIX в. се наблюдава подем в българското национално-освободително движение, оформят се различни идейно-

политически течения; второ, 60-те години на века може да се нарекат и години на конституционен „бум“ на Балканите – тук, в рамките на едно десетилетие, са приети три конституции на три различни държави – Гърция 1864, Румъния 1866 и Сърбия 1869 г.

През февруари 1867 г. френското правителство предава на Високата порта меморандум – „Бележки върху Хатихумаюна“, с който настоява за даване на повече права на християнското население на империята. През април с. г. Русия излиза с проект „Реформи в Турция за действително подобрене на положението на християнското население там“. В него руската дипломация предлага ново административно деление на империята, съобразено с етническия състав на населението. През същата 1867 г. се създава и дуалистичната Австро-унгарската държава. Тези събития се превръщат в източник на нови идеи и активизират дейността на българските емигрантски среди в тази насока.

Първите конкретни проекти за управление и устройство на българската държава от това време, са свързани с дейността на две от българските емигрантски организации – *Добродетелната дружина* и *Тайният централен български комитет*.

§35. Мемоарът на ТЦБК от 1867 г.

Още в т. нар. „Основно законоположение на народните тайни комитети“ като най-завършен уставен документ на ТЦБК от периода декември 1866 – февруари 1877 г., се търси решаването на българския въпрос по нови пътища, съобразно с модерните достижения на европейската политическа мисъл.

През 1867 г. ТЦБК изготвя проект за устройството и управлението на една бъдеща българска държава, наречен „принипомнюване“ или „мемоар“. Повечето изследователи го определят като проект за българо-турска дуалистична монархия, по подобие на Австро-Унгария, но по-задълбоченият анализ на съдържанието му показва твърде съществени различия с държавната уредба на Австро-Унгария по това време, които не дават основание проектът да бъде класифициран като „дуалистичен“.

Проектът предвижда конституционно управление на страната, включващо еднокамарно „народно представителство“ (чл. 1), избрано пряко от населението (чл. 8), а то самото избира

правителството (чл. 7). Правомощията му са уредени в чл. 8. Събранието се свиква на редовни, а при необходимост и на извънредни заседания от правителството. Заседанията му се провеждат в столицата и са публични. Откриването на сесията се извършва от султана или неговия наместник с тронно слово, а Събранието дава отговор. Въведена е и парламентарно-политическа отговорност на правителството чрез правото на народните представители да отправят питання към него. Събранието осъществява контрол върху дейността на правителството и може да дава министрите на съд. Народното представителство има законодателни правомощия; изработва свой правилник и избира председател и подпредседатели (вж. чл. 8 на проекта).

Чл. 9 определя Православната религия като господстваща в държавата. Проектът предвижда независимост на съдебната власт и създаването на Върховен касационен съд (чл. 10). Утвърждават се униформата, знамето и гербът. В чл. 15 се поставят основите на местното самоуправление.

§36. Проектът на Добродетелната дружина от 1867 г.

Друга организация, която излиза със свой проект за конституционно управление на българите е Добродетелната дружина. В началото на 1867 г. организацията оповестява *Програма за политическите отношения на сърбо-българите (българо-сърбите) или на тяхното сърдечно отношение*. В програмата се акцентира върху общите славянски корени на българи и сърби, и стремежът им към обединение в една обща държава под името Българо-Сърбия или Сърбо-България, начело с княз Михаил Обренович.

В началото на април 1867 г. в Букурещ се свиква събор на делегати от „България, Тракия и Македония“, където програмата се обсъжда и се приема „проектопротокол“, отправен към сръбското правителство. Текстът на протокола повтаря в общи линии основните положения на програмата от януари с. г. Тук новата сръбско-българска държава е наречена „Югославянско царство“.

Проектът на Добродетелната дружина от април 1867 г. е значително по-елементарен от този на ТЦБК от март с. г. Структурата на управлението е посочена твърде пестеливо, както и уредбата на отделните институции. От държавно-правно гледи-

ще, предложената форма на устройство на страната не може да бъде квалифицирана като класическа федерация, каквито определения най-често се дават, нито като конфедерация. Точка 2-ра на проекта очертава само областите, които ще включва Югославянското царство, без да уточнява техния статут.

§37. Прошението на Добродетелната дружина от януари 1869 г.

В началото на януари 1869 г. Добродетелната дружина изготвя „Прошение“ до участниците в международната конференция за решаване на критския въпрос Париж. В Прошението българите мотивират основанията за техните искания с аргумента, че те търсят решение на българския въпрос с мирни, а не с революционни средства и положителният ефект, който удовлетворяването на техните искания би оказал върху самата Османска империя и мира в този регион.

Съставителите на Прошението искат „автономия с национална [народна] администрация“ и двукамарно национално събрание избрано от народа. Идеята за политическа автономия се потвърждава и от третата точка на българските желаниа – съгласно залегналия в нея текст, българите ще се управляват от свой губернатор (управител), но избран от Главното събрание и утвърден от султана. Квалификациите на Прошението обаче като проект за дуалистична турско-българска монархия са несъстоятелни.

III. Програми и проекти за държавно устройство и управление на България след Априлското въстание 1876 г.

§38. Нов подем на идеи, програми и проекти след Априлското въстание

След първата вълна на проекти за управление и устройство на българската държава през втората половина на 60-те години на XIX в., следващата такава вълна настъпва в края на лятото и началото на есента на 1876 г. Тя е следствие от Априлското въстание избухнало през пролетта на с. г. и опитите на международната общност да се намери адекватно решение на българс-

кия въпрос. Главна трибуна на тези програми и проекти става българския емигрантски печат.

Предлаганите през този етап програми и проекти са твърде разнообразни по съдържание и произход. Едни от тях предвиждат създаването на васална на Високата порта или притежаваща политическа автономия държава, докато други предлагат само автономно управление на българските земи в границите на Османската империя. В много от тях идеята за конституция е изрично подчертана. Част от програмите и проектите са дело на българи, а други – на чужди представители, но понякога с пряко или косвено българско участие. Разграничаването и класифицирането им по различни критерии в много случаи се затруднява от твърде кратките и често неясни или с твърде общ характер текстове, поради което трябва да се счита за условно.

§39. Програми и проекти за конституционно управление

В броевете си от 18, 21 и 28 август 1876 г. в. „Стара планина“ в рубриката „По нашите работи“, публикува програмен проект, в който се съдържат идеи и конкретни предложения за освобождение на България и уредба на бъдещата свободна българска държава. Според съставителите на програмата освобождението на българите може да стане само чрез пряка военна интервенция на европейските сили, които не само имат право да извършат това, но то се вменява и като тяхно задължение. Една конференция на тези сили трябва да избере измежду европейските династии принц, подобно на Гърция и Румъния, който да не произхожда от някоя от тогава управляващите династии на Балканите. Монархът да бъде под опеката на европейските сили, да се въведе конституционно управление и да се гарантират равни права на всички поданици, „без разлика на народност и вяра“. Като официални езици ще се ползват български, гръцки и турски. В тази държава се включват „всички балкански народи“.

Публикуваните през октомври 1876 г. във вестниците „Стара планина“ и „Български глас“ програмни документи – „По политическата програма“ и „Програма на Х.“ имат общ първоизточник. В тях се предвижда начело на държавата да стои избран от народа и васален на султана принц, както и създаването на една консервативна конституция изработена от правителст-

вото и одобрена от народа, гарантираща равенство на всички поданици.

„Програмата на българските искания“ и „Политическа програма“ на Централния комитет в Русе от ноември 1976 г. също предвиждат въвеждането на конституционно управление. Съдържанието им недвусмислено показва, че те са напълно идентични. Произходът им най-вероятно е свързан с БЦБО.

Сред познатите ни програми и проекти за конституционно управление само два от тях предвиждат създаването на изцяло *независима българска държава* – това са „Политическата програма на Българския народен събор“ свикан от БЦБО и една наречена условно „Програма за възстановяване на българската държава“ от неизвестен съставител. Това обстоятелство, както и други показатели, сочат общите им корени.

§40. Български програми и проекти за автономно управление

Другата компактна българската емигрантска общност – тази в Цариград – съвсем не остава безучастна в тази насока. Като представители главно на еволюционното направление в българското национално-освободително движение, те залагат преди всичко на автономното управление на българските земи в границите на империята и провеждането на реформи по легален път, а идеята за конституция по начало не фигурира в техните проекти. За популяризирането на тези идеи особено допринася издаваният по това време български периодичен печат в османската столица.

Потушаването на Априлското въстание през пролетта на 1876 г. дава нов тласък в дейността на цариградските българи в тази насока. Вестта за свикването на Цариградската конференция отвежда Драган Цанков и Марко Балабанов в Париж, където през ноември 1876 г. те са приети от френския външен министър дук Луи Деказ. Той съветва двамата да представят на конференцията необходимите сведения за страната си и писмено да формулират желанията на българите. Тази идея намира добър прием сред българската общност в османската столица в резултат на което се изготвят конкретни проекти.

С цариградските българи се свързват проектът с условното наименование „Bulgarie“, открит от руския учен Василий Коно-

беев, създаването на който той приписва на Тодор Бурмов и проектът „Желанията на българите“, който е налице в две редакции – единият документ е открит от руският професор Сергей Никитин в личния фонд на Граф Игнатиев, а другия – с напълно идентично име и дата 27 ноември/9 декември 1876 г., се намира в архива на английското външно министерство, във фонда на мисията на лорд Солсбъри в Цариград. Трите проекта имат много сходни разпоредби и обща основа.

Друг проект с наименованието „Желанията на българската нация“ и с дата 4/16 декември 1876 г., е открит в същия фонд на британското външно министерство, в който е и проекта „Желанията на българите“. Авторството му се приписва на заможните български среди в съседна Румъния от кръга на Евлоги Георгиев. В него автономната българска провинция е уредена по-различно. Текста съдържа оригинални наименования на автономната провинция и на различните публични институти.

Въпреки, че тези проекти предвиждат въвеждането на автономно управление на българските земи, в тях са залегнали някои принципи на модерният конституционализъм като: изборност и мандатност на органите на управление, изборност на съдиите, равенство на гражданите пред законите, без разлика на националност и религия, свобода на вероизповеданията, използване на българският език като официален и т.н. В проектите се настоява също за амнистия на всички българи, осъдени за политически престъпления, намаляване на данъците и премахването на военния данък.

§41. Чужди проекти за автономен статут на българските земи

В хода на засилената международна активност на българите се очертават и основните противоречия между Великите сили – главно между Англия и Русия. Англичаните смятат, че Русия се опитва да създаде българско княжество върху което да може да влияе и да осъществява своите имперски амбиции. По тази причина те настояват българите да се борят за общинска автономия, която Високата порта е готова да им предостави. Всичко това дава отражение върху идеите и проектите за устройство и управление на българските земи.

Към тази група принадлежат основно проектът „Скайлър-Церетелев“, проектите на граф Игнатиев, проектът на лорд Солсбъри и проектът за Органически правилник на България предложен на Цариградската конференция. В публикуваната в сп. „Руский мир“ твърде кратка програма за свободна България се предвижда ограничена територия на страната и бъдещо устройство, определено от Великите сили.

Проектът „Скайлър-Церетелев“ определя статута на България като автономна провинция в рамките на Османската империя. В него се провъзгласява пълна свобода на вероизповеданията и образованието, а въпросите, отнасящи се до църквата, здравеопазването, образователните институции и др., са предоставени в компетенциите на общините. Предвижда се също изборно начало при формирането на състава на колективните органи, а при назначаването на чиновниците и полицията, да се прилага принципа на пропорционалното представителство, според етническия характер на населението.

Ако проектът „Скайлър-Церетелев“ провъзгласява национална автономия за българите, то проектът на граф Игнатиев предоставя на България само административна автономия. В него се запазва изборността на органите на управление, предвижда се отмяна на десятъка и замяната му с поземлен данък, забранява се полагането на безплатен труд в полза на държавата, освен в извънредни случаи. Отменя се също военния данък, а в районите с преобладаващо българско население, българският език се обявява за официален.

В друг документ – записка на Граф Игнатиев относно условията за подписване на споразумение между Великите сили и Портата – се съдържат, както конкретни разпоредби, така и принципни положения, относно статута и бъдещото управление на българската провинция. Някои от тях съвпадат с тези на лорд Солсбъри. В същата записка граф Игнатиев прилага английски проект, който лорд Солсбъри е донесъл от Лондон и, в който са представени основните положения относно бъдещата организация на Босна и Херцеговина, и на България.

Самият проект, който Солсбъри донася, съдържа разпоредби, ограничени само до някои общи положения. Двете провинции ще имат автономия, свързана предимно с решаването на въпроси от местен характер. Английският проект е крайно неза-

доволителен. Той предоставя на българите твърде ограничени автономни права: в него не става и дума за някакви граждански права и свободи, нито за отмяна на данъка „десятьък. От друга страна уредбата и функциите на отделните управителни органи е твърде опростена.

Цариградската посланическа конференция, чиито заседания протичат от 23 декември 1876 до 20 януари 1877 г., също обсъжда свой проект за Органически правилник на България. В него са намерили отражение много от изложените по-рано идеи и принципи на организация на управлението на българската държава. В това отношение той представлява един обобщаващ вариант, който се явява съчетание между крайно детайлните, дори „разточителни“ проекти и тези, които са твърде кратки и общи. В него се уреждат: административно-териториално устройство на българските земи; централните и местни органи на управлението - еднолични и представителни, данъчната система, съдебната власт, гражданските права и свободи, въпросите на вътрешната и външната сигурност, даването на амнистия и осъществяването на международен контрол.

Проектът, който е представен на конференцията, предвижда създаването на две автономни области (вилаети) в българските земи – Източна и Западна - с центрове съответно Търново и София. За съжаление двете области не включват всички територии населени преимуществено с българи. В него се прокламират и някои основни граждански права и свободи като: свобода на вероизповеданията, свободно образование, езиков плурализъм – допуска се наред с българския, употребата в съда и администрацията още на турски и гръцки език.

§42. Отражение на доосвобожденските проекти за държавно устройство и управление на България в Търновската конституция и Органическият устав на Източна Румелия

В този параграф се разглеждат основни принципни положения и конкретни разпоредби в доосвобожденските проекти, които са намерили отражение в Търновската конституция и Органическият устав на Източна Румелия. Направените съпоставки са важни с оглед доказването на тезата, че редица текстове в Търновската конституция са намерили място в нея не толкова чрез преки заемки от други конституционни актове, а те са

проникнали в българското общество още преди Освобождението, а след това, чрез участниците в Учредителното събрание – и в първата българска конституция.

По-съществените идеи и разпоредби от предосвобожденските проекти, които може да се открият в Търновската конституция са: въвеждането на конституционно управление, приемането на конституцията от Учредително събрание, конституиране на монархическия институт чрез избор, монарха (или наследникът му) да са православен християнин, народно представителство само чрез избор, гарантиране на гражданските права и свободи – свобода на словото, печата, събранията, религиозните вероизповедания, личната и жилищна неприкосновеност, безплатно и задължително начално образование, уредба на Българската църква, местно самоуправление и други. Много идеи и принципни положения в проектите за автономно управление намират място в уредбата на Източна Румелия.

§43. Основни изводи

Представените проекти може да бъдат класифицирани по различни показатели. В тях се открива голямо разнообразие от идеи, но често те имат еднакъв смисъл.

1. По отношение на произхода (авторството) им може да се разграничат *български проекти*, *чужди с българско участие* и *чуждестранни*. В някои случаи авторът е анонимен или авторството само се допуска, а в други, чуждестранни проекти, се предполага съавторство от българска страна. Това донякъде затруднява причисляването им към една или друга група.

2. Според формата, в която са представени, едни от проектите са само *идейни*, други имат *програмен характер*, където бъдещето устройство и управление на България са представени най-общо, а трети представляват *същински проекти*, в които по-детайлно се разглежда държавното управление и отделни публични институти на българската държава.

3. Според характера на съдържанието някои от проектите говорят за управлението на българската държава изобщо, докато други отбелязват конкретно, че имат предвид „конституционно управление“. Второто обаче не винаги е определящо, тъй като идеята за конституционно управление може да бъде заложена имплицитно и да се изведе от текста, без да е спомената изрично

в него. В случая по-важно е, дали проектът съдържа в себе си реквизитите на модерния конституционализъм. В някои проекти не става достатъчно ясно, дали конституцията ще бъде октроирана или учредена, както и начина и формата на конституиране на учредителната власт.

4. Относно международния статут на българската държава се срещат няколко варианта. Идеята за напълно независима държава на българите е сравнително рядка. В повечето проекти доминира идеята за васална държава или провинция с по-широко или по-ограничено автономно управление – национална или административна автономия. Някои проекти изискват международни гаранции и контрол за спазване на утвърдената автономия, а има и такива, които считат, че тази автономия може да бъде постигната само с външна намеса от страна на Великите сили. Като наименования на страната се използват: *царство*, *княжество*, *господарат*, *провинция* или просто *българска държава*. Определянето на българските земи като „царство“ обаче не съответства навсякъде на техния статут като зависима от султана територия, както например в мемоара на ТЦБК от 1867 г. Подобно несъответствие откриваме и между наименованието „Югославянско царство“ в проекта на Добродетелната дружина за българо-сръбска държава от с. г. и титлата „княз“ на монарха.

5. Сред предложенията за държавното устройство на България откриваме, както проекти за унитарна държава, така и идеи за обединение под някаква форма с друга държава. За съжаление твърде кратките и недостатъчно ясни на места текстовете, не позволяват да се направи стриктно разграничение на тези форми, особено що се отнася до идеите за федерация или конфедерация. За някои от предлаганите форми квалифицирани като „дуалистична монархия“, по-горе бе пояснено, че те не може да бъдат съотнесени нито към австро-унгарския модел от 1867 г., нито като модел на дуалистична държава изобщо.

6. Въпросът за формата на държавно управление на България заема централно място в много от проектите. Като цяло най-популярна е монархическата форма. Идеята за република е сравнително рядко явление и тя може да бъде открита само в

програмни и публицистични изявления. Същински проекти за републиканско управление не се срещат. Относно начина на конституиране на монархическия институт се предлага избор на монарха от народа чрез национално представителство. В редица случаи обаче, този въпрос не е намерил достатъчно развитие, а именно, дали става дума само за първия избор и установяването на династия или за въвеждането на изборна монархия, по подобие на Влашко и Молдова, съгласно органическите им регламенти от 1831 и 1832 г. Срещат се и проекти, които предлагат принц от някоя европейска династия. Сред възможните титли на монарха най-често използвани са: *княз, царски наместник, принц*. Що се касае до правомощията на монарха в управлението на страната, в повечето случаи те са недостатъчно изяснени, което разбира се е обяснимо с оглед характера и целите на предлаганите проекти. Народното представителство е също важен компонент на държавното управление. Някои проекти представят детайлно неговите правомощия, както и начина на конституирането му, докато други се задоволяват само с неговото включване като институция. Идеята за двукамарен парламент по принцип не е популярна.

7. Повечето от проектите отдават първостепенно значение на въпроса за териториалния обхват на българската държава. Доминираща е идеята за включване в нейните рамки на всички населени с българи земи. За целта се използват различни определения: България (Мизия), Тракия и Македония; диоцеза на Българската екзархия; изброяват се отделни териториални единици като вилаети, санджаци, и пр. Проектите за административна автономия, отделят значително място на местното управление и самоуправление. Те предвиждат изборни органи с пропорционално участие на отделните етноси, уреждат въпроси, отнасящи се до войската, полицията, аграрните отношения, данъците и пр. Обща черта на много от тях е стремежа към приемственост и запазване на съществуващото административно-териториално устройство като са променени само наименованията на отделните единици.

8. Някои принципи на модерния конституционализъм като наличието на изборни представителни органи, разделение на властите и гарантиране на основните граждански права и свободи, също са намерили място в редица проекти. Някъде, те само са загатнати или се споменават твърде общо, а другаде се изброяват по-детайлно. Особено чувствителна е темата за вероизповеданията. Проектите, които засягат този въпрос издигат принципа за равенство на всички поданици, независимо от тяхната религиозна принадлежност. Това равенство се изразява главно в правото им да участват в обществено-политическия живот, заемането на публични длъжности, равенство пред законите и пр. Важно място заема и въпроса за обявяването на българския език за официален, но в същото време се допуска билингвизъм и трилингвизъм. Що се отнася до разделието на властите, този принцип не е достатъчно ясно и категорично регламентиран навсякъде. В някои проекти например държавният глава в лицето на монарха е и глава на правителството.

9. Въпросът за съдебната власт не присъства навсякъде. Най-подробно той е уреден в проектите, които предвиждат административна автономия, където се установява триинстанционно съдебно производство с право на апелация. На някои места се открива стремеж към съхраняване на обичайното право и традициите в правораздаването. В повечето случаи се запазват компетенциите на религиозните съдилища на отделните вероизповедания.

10. Сравнително малко проекти поставят и въпроса за Българската църква. Той заема обособено място в мемоара на ТЦБК от 1867 г. и сравнително по-кратко е разгледан в проекта на Добродетелната дружина от с. г. (т. 8 и 12) и в Програмата за възстановяване на българската държава от неизвестен автор, най-вероятно от края на 1976 или началото на 1877 г. Проектът на Добродетелната дружина предвижда смесен Синод, съставен от български и сръбски духовници, а другите два проекта издигат идеята за пълна независимост на Българската църква. Присъствието на църковния въпрос в първите два проекта е логично, предвид времето, когато те са създадени. Поставянето му

обаче в един късен проект, какъвто е Програмата за възстановяване на българската държава, може да бъде обяснено единствено със стремежа на съставителя (или съставителите) към пълна не само политическа, но и духовна независимост на българската нация.

11. Редица идеи, принципни положения и конкретни разпоредби, залегнали в доосвобожденските проекти за държавно устройство и управление на българската държава или автономия на българските земи, намират отражение в Търновската конституция и Органическият устав на Източна Румелия. Това е твърде съществен показател относно правилността на тезата, че много от тях не са заимствани директно от чужди конституции, а са включени в българската конституция по косвен начин - посредством мненията на българските първенци взети предвид при изготвянето на първоначалния проект - или пряко от участниците в Учредителното събрание.

Глава трета

СРАВНИТЕЛНОПРАВЕН АНАЛИЗ НА ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ С ДРУГИТЕ БАЛКАНСКИ КОНСТИТУЦИИ

I. Обща постановка на въпроса

§44. Проблемът за влиянието на балканските конституции върху Търновската конституция

Безспорно, че част от текстовете на ТК са пряко заимствани от действащите тогава балкански конституции. Не всички те обаче са „оригинални“, а от своя страна са заимствани от по-ранни европейски конституции. Сред тях, като най-актуална се сочи белгийската Конституция от 1831 г., но един по-задълбочен исторически анализ на отделни институти и тяхната уредба, в редица случаи ни води до още по-ранни конституционни актове – като например тези във Франция от края на XVIII в., а в някои случаи и до ранният английски парламентаризъм. От друга страна редица от намерилите място в Търновската конституция идеи, принципни положения и конкретни разпоредби, може да се открият още в проектите за конституционно управление на българите от Възраждането.

§45. Първоизточници на външните влияния в Търновската конституция

У нас и до днес широка популярност все още има тезата за силното влияние, което оказва белгийската Конституция от 1831 г. върху развитието на балканския конституционализъм и по-специално върху гръцката и румънската конституции съответно от 1864 и 1866 г., а чрез тях и върху Търновската конституция. Несъмнено, при едно съпоставяне на техните разпоредби се откриват множество съответствия, но корените на тези разпоредби може да се открият значително по-рано – още в първата френска Конституция от 1791 г. (вж. Приложение № 1). Една част от тях се срещат още по-рано - в английската парламентарна практика от XIII-XVIII в. В този смисъл влиянието на белгийската Конституция от 1831 г. върху балканските конституции и в частност върху ТК, трябва да се преосмисли.

§46. Сравнителен структурен анализ на балканските конституции

Въпреки, че се появяват в сравнително близко време – 60-те и 70-те години на XIX в., - и че заимстват множество текстове от други по-ранни конституционни актове, наред с многото общи структурни елементи, балканските конституции съдържат и редица съществени различия в това отношение. В значителна степен тези различия произлизат, както от специфичната социална среда в отделните страни, така и от народопсихологията и в частност от правосъзнанието на отделните нации.

Търновската конституция (ТК), появила се последна по това време на Балканите, впечатлява с по-големия си обем – тя съдържа най-много членове в сравнение с останалите - общо 169.¹¹ ТК съдържа и най-много глави – 22. Общо румънската Конституция съдържа 8 раздела. Гръцката Конституция включва всичко 11 глави. Сръбската Конституция от 1869 г. се състои от 10 номерирани с римски цифри структурни части, които условно може да бъдат назовани „глави“, а гл. 3 и гл. 10, са разделени съответно на 3 и 2 части.

¹¹ За сравнение гръцката Конституция от 1864 г. има 110 чл., румънската от 1866 г. и сръбската от 1869 г. – по 133 члена, а османската от 1876 г. – 119 члена.

II. Монархическият институт

§47. Конституционна форма на управление на българската държава според Търновската конституция

Чл. 4 на Търновската конституция определя Българското княжество като монархия, наследствена и конституционна, с народно представителство. Въпреки наличието на такъв конкретен текст, въпросът за формата на управление на българската държава според ТК отдавна е обект на спорове и дискусии. Становища по този въпрос са изказали проф. Ст. Киров, проф. Ст. Баламезов, Ал. Гиргинов и др.

Задоволителен отговор ни дава съвременната конституционноправната теория, която разграничава три основни фази в развитието на конституционната монархия: *ранна, класическа (дуалистична) и късна (конституционно-парламентарна)*. В рамките на тази класификация българската държава според ТК може да се причисли към втората група конституционни монархии – класическата или нар. още „дуалистична“.

§48. Конституиране и наследяване на престола

Конституирането на монархическия институт в ТК става по два начина – *по наследяване*, при наличието на престолонаследник, в мъжка низходяща права линия на първия избран княз (чл. 24), и *по избор* – при липсата на престолонаследник (чл. 143 и 151, ал. 1). И в двата случая монархът трябва да е от мъжки пол.

Балканските конституции също предвиждат *summa divisio* тези две основни форми на конституиране на монархическия институт, но относно наследяването на престола съществуват и редица различия. Гръцката Конституция от 1864 г. регламентира наследяването по права линия по реда на първородството, но посочва изрично династията на крал Георгиос I. Румънската Конституция от 1866 г. урежда въпроса за престолонаследието (чл. 82) по начин, сходен от една страна с този, залегнал в гръцката Конституция, а от друга – с първоначалния текст на българската.¹² Престолонаследието в сръбската Конституция от

¹² Тя предвижда наследяване по реда на първородството от законните наследници и посочва династията – на Карол I Хохенцолерн, - което правило е сходно с

1869 г. е уредено по твърде различен и в значителна степен „оригинален“ начин, в сравнение с този в другите балкански държави. Сърбия е единствената в тогавашния момент държава с конституционно управление на Балканите, която не приема чужд монарх, а излъчва собствен. Сръбската Конституция обаче съдържа специални разпоредби, които се срещат само в нея.

§49. Регентство, настояничество, наместничество и упълномощено лице

А. Регентство

Всички балкански конституции включват института на регентството, но за учредяването му се изисква наличието на различни обстоятелства. ТК предвижда съставянето на регентство единствено при непълнолетие на престолонаследника (чл. 26). На същото основание предвижда сформирание на регентство и сръбската Конституция от 1869 г. (чл. 13). Много по-широко приложение на регентството предоставят гръцката и румънската конституции, които допускат и т. нар. „извънредно регентство“.

ТК въвежда определени изисквания към регентството относно неговия количествен и качествен състав. Според българската конституция регентството е колегиален орган съставен от трима абсолютно равноправни членове (чл. 27). Членове на регентството може да бъдат: министри, председателят и членовете на Върховния съд или лица, заемали безукорно тези длъжности (чл. 29). Сръбската Конституция от 1869 г. също предвижда тричленно колегиално регентство и предявява същите изисквания към регентите, с допълнението, че регенти може да бъдат и членовете на Държавния съвет - орган, който сръбската Конституция включва (чл. 13). Доста по-различно е уреден състав на регентството в гръцката Конституция от 1864 г. Конституцията предвижда еднолично регентство, което *ipso iure* се полага на кралицата-майка (чл. 51). Румънската Конституция от 1866 г. предвижда колегиално тричленно регентство, но не въвежда специални изисквания към членовете му.

това в гръцката Конституция от 1864 г. (чл. 45) и конституцията от 1844 г. (чл. 37), но подобно на ТК категорично изключва наследниците от женски пол.

Б. Настойничество

ТК категорично разграничава регентството от настойничеството (чл. 26) като за целта дори въвежда изрично ограничение, че регентите не може да бъдат и настойници (чл. 33). ТК предвижда настойничеството да се упражнява от княгинята-майка и настойници, назначени от МС с нейното съгласие (чл. 33). Същото се отнася и до сръбската Конституция (чл. 21). Гръцката Конституция не разграничава двата института – регентът е и настойник на непълнолетния престолонаследник. По същият начин е уредено настойничеството в румънската Конституция с тази разлика, че настойничеството в случая е колективно – съставено от тримата регенти (чл. 88). Освен това, румънската Конституция регламентира настойничество и на пълнолетния владетел, ако не е в състояние да управлява (чл. 89).

В. Наместничество

Наместничеството е публичноправен институт, чиито функции и предназначение са свързани с временното отсъствие на монарха от страната и упражняването на неговите правомощия. ТК регламентира изрично наместничеството в чл. 19. С направената през 1911 г. промяна в него, наместничеството се предоставя *ipso iure* на МС.

По сходен начин наместничеството е уредено и в сръбската Конституция (чл. 9). Заимстването на тази уредба в българската конституция от сръбската е очевидно, но с наличието на две разлики: според ТК за наместник се назначава едно лице, докато според сръбската – един или повече наместници; българската конституция предвижда приемането на особен закон за правата и задълженията на наместника.

Гръцката Конституция не регламентира изрично наместничеството, но може да се презумира, че при необходимост, функциите на наместничеството се изпълняват от МС. Сходен текст откриваме и в румънската Конституция (чл. 86). Друг тип наместничество, по-близко по начин на конституиране и състав до регентството, предвижда чл. 84 на Конституцията на Румъния. Процедурата включва избор от двете обединени камари на народното представителство, чрез тайно гласуване на наместни-

чество, съставено от три лица, което упражнява кралската власт до възкачването на новия владетел на престола.¹³

Г. Упълномощено лице

Функциите на упълномощеното лице са свързани основно с правомощието на монарха да открива и закрива парламентарната сесия и с произнасянето на „тронно слово“. ТК, както и гръцката и сръбската конституции допускат с изричен текст, че това може да стане и от упълномощено от монарха лице.¹⁴ Румънската Конституция регламентира детайлно процедурата по откриването на парламентарната сесия (чл. 95), но не въвежда изрично правото при произнасянето на тронното слово кралят да се представлява от упълномощено лице.

§50. Правомощия на монарха

Правомощията на монарха в публичната сфера обикновено се диференцират в три направления: правомощия в законодателната, изпълнителната и съдебната власт.

а. Правомощия в законодателната власт

Една от най-важните прерогативи на монарха е правото му на законодателна инициатива. Законодателните правомощия на княза се споделят с парламента. Почти по идентичен начин са уредени законодателните правомощия на монарха в другите балкански конституции. Същото се отнася и до правото на монарха да утвърждава и промулгира приетите закони, предоставено му в чл. 10 и 45 на ТК. Съществуват обаче и някои различия. Общото за всички балкански конституции е правото на „абсолютно вето“ на княза по отношение на законодателните актове на народното представителство. Само сръбската и българската конституции предвиждат правото на монарха на т. нар. „делегирано законодателство“.

¹³ Че тук става въпрос не за регентство, подобно на предвиденото в чл. 88 и 89, а за наместничество, личи от самия текст в конституцията: в чл. 84 се говори за „Locotenenta Domnesca compusa din trei persoane“, а в чл. 88 за „Regenta compusa de trei persoane“. Вж. **Владикин, Л.** *Регентството като държавноправен институт. Сравнително историко-догматично изследване*. С.: Печат. „Бр. Милединови“, 1927, с. 181.

¹⁴ Срв. ТК, чл. 130; Гръц. конст., чл. 37; Сръб. конст., чл. 76.

Балканските конституции предоставят на монарха правото да свиква, открива, закрива и разпуска парламента, както и да удължава сесията му и да отлага заседанията му.

б. Правомощия в изпълнителната власт

Монархът е глава на изпълнителната власт, което е ясно и категорично подчертано в чл. 12 и 149 на ТК. По същия начин това негово правомощие е изрично регламентирано в чл. 35 на румънската и в чл. 99 на сръбската Конституция. Чл. 32 на гръцката Конституция определя краля като носител на висшата държавна власт. Най-съществен израз на това правомощие е правото на монарха да назначава и уволнява правителството и неговия председател - чл. 150 и 152 на ТК, чл. 31 на гръцката, чл. 93 на румънската и чл. 99 на сръбската Конституция. Монархът притежава още т. нар. „патронажна власт“ чрез правото му да назначава правителствените и други държавни служители и да упражнява върху тях върховен надзор.

Всички балкански конституции определят монарха като глава на държавата и неин представител в международните отношения.¹⁵ Монархът е още върховен началник на въоръжените сили на страната, раздава военни чинове и ордени.

в. Правомощия в съдебната власт

В чл. 13 на българската конституция се казва, че съдебната власт действа от името на княза. Това всъщност е едно номинално правомощие на българския владетел, но същевременно и съобразено с принципа на „разделение на властите“, характерен за модерните конституции. Тази разпоредба има свои паралел в чл. 28 на гръцката Конституция, а също и в нейния чл. 87, регламентиращ правото на краля да назначава съдиите, както и в чл. 109 на сръбската Конституция.

Едно твърде популярно правомощие на монарха и изобщо на държавния глава, – правото му да помилва в наказателни дела – е налично във всички балкански конституции от това време. Монархът може да помилва осъдени министри съвместно с парламента, а също така и да дава амнистия – в Гърция под отговорността на министрите (чл. 39), в Румъния – независимо от другите институции (чл. 93, ал. 3), а в България – отново с

¹⁵ ТК – чл. 5 и 17 и изм. 1911 г.; гръцка конст. – чл. 32; румънска конст. – чл. 93 и сръбска конст. – чл. 3 и 8.

разрешение на НС (чл. 15). Само сръбска Конституция не съдържа текст, предоставящ на монарха правото да дава амнистия.

г. *Лични права на монарха*

Всяка от балканските конституции регламентира лични права на монарха, но са налице и някои различия. Сред тези права като най-съществено се очертава „неотговорността и неприкосновеността“ на личността на монарха.

Другото значимо лично право на монарха е правото му на парично възнаграждение или т. нар. „цивилна листа“, каквато регламентират всички балкански конституции. Някои от конституциите – напр. румънската и сръбската – не посочват точна сума, докато Търновската в този случай се доближава до гръцката, където е фиксиран точния размер на възнаграждението. Само в българската и сръбската конституции князът и престолонаследника се освобождават от всякакви данъчни задължения.

д. *Ограничения на монархическата власт*

Едно от главните ограничения на монарха, съдържащо се в ТК е относно неговото вероизповедание – българският княз, както и неговите наследници, трябва да изповядват Източноправославната вяра (чл. 38). Същото разпореждат и чл. 11 и 19 на сръбската Конституция. Гръцката Конституция съдържа подобно разпореждане, отнасяща се само до престолонаследника (чл. 47), а в румънската такава липсва.

Правото на монарха да бъде управител на друга държава е ограничено в повечето балкански конституции, но той е решен по различен начин в отделните държави – Търновската (чл. 7 и 141, т. 2) и румънската (чл. 91) позволяват това да става само с разрешение на народното представителство, като българската конституция изисква свикване на ВНС. Гръцката Конституция пък налага пълно ограничение и изобщо изключва такава възможност (чл. 48).

Важно монархическо правомощие е правото на държавния глава да сключва различни международни договори, но за мирните и търговските договори, както и всички договори, които засягат публичните и гражданските права на поданиците, задължително се изисква санкция от НС.

В отношенията си с изпълнителната власт монархът има и други ограничения. Всички актове на монарха трябва да бъдат приподписвани от ресорните министри или целия МС – т. нар.

„контрасигнатура“, с която всъщност монархическата отговорност се прехвърля върху тях. Почти идентични разпоредби съдържат и другите балкански конституции.

В отношенията му с народното представителство монархът също има известни ограничения. Всички конституции допускат монарха да разпуска парламента по негова преценка, но това негово правомощие е ограничено с изискването за насрочването на нови избори и свикване на новоизбрания парламент в рамките на максимално определени срокове – в ТК те са съответно два и четири месеца, за Гърция – два и три месеца; за Румъния – също два и три месеца, а за Сърбия – 4 и 6 месеца. По същия начин правомощието на монарха да отлага или прекъсва парламентарната сесия е ограничено с конкретни срокове.

III. Народното представителство

§51. Видове народно представителство

Ако при разглеждането на много от институтите, балканските конституции често може да се разграничат в две групи – от една страна гръцката и румънската, а от друга – сръбската и българската, то по отношение на народното представителство, във всяка страна то има твърде специфичен облик и е трудно да бъдат формирани подобни групи страни, въпреки наличието на някои сходства между тях.

Гърция има еднокамарен парламент, съставен само от избрани депутати, а в Румъния парламентът е двупалатен. В Сърбия и България имаме два вида народно представителство – обикновено и велико. Гръцката Конституция също предвижда в определени случаи – напр. при промяна на конституцията – свикването на особен парламент, наподобяващ в някои отношения ВНС. Според румънската Конституция процедурата по ревизия на конституцията се реализира от общо събрание на двете камари.

§52. Конституиране

Конституирането на българското Народно събрание става само от представители избрани пряко от народа. Най-близка в това отношение е гръцката Конституция – съгл. чл. 66, ал. 1, депутатите от гръцкия парламент се избират чрез пряко, всеоб-

що и тайно гласуване. Добавено е само, че изборите се провеждат едновременно в цялата страна. В Румъния конституирането на двете палати става по съвсем различен начин - изборът на представителите е съпроводен с редица цензове, двустепенна система, квоти и сенатори *ipso iure*. Сръбската Скупщина включва, както избрани, така и назначени депутати.

§53. Конституционен статус, лични права и отговорности на народните представители

Абсолютно всички балкански конституции утвърждават „свободния мандат“, като сръбската и българската изрично добавят, че депутатите не може да приемат никакви поръчения от своите избиратели.

Гръцката и румънската конституции съдържат още няколко разпоредби, които касаят конституционния статус на депутатите. Депутатската длъжност е несъвместима със заемането на някои държавни и други служби.

Балканските конституции съдържат някои разпоредби относно т. нар. „гаранции за дейността на депутатите“, които всъщност касаят личните права и отговорности на народните представители като членове на парламента. Чл. 93 на ТК гарантира правото на всеки представител да изказва свободно мнението си и да гласува по убеждение и съвет, без от това да произтича възможност, той да носи съдебна или извънсъдебна (административна) отговорност. Аналогични разпоредби съдържат и гръцката, румънската и сръбската конституции. Сръбската Конституция само добавя, че това не се отнася за случаите, когато изказването на народния представител съдържа нападки срещу княза, семейството му, регентите, Скупщината или отделни нейни членове.

Депутатският имунитет, който освен наказателната неотговорност на народните представители, включва още и тяхната лична неприкосновеност, е уреден в чл. 95 и 96 на ТК. Разпоредбите в отделните балкански конституции съдържат някои различия, но принципно регламентират по сходен начин този институт.

Към личните права на депутатите принадлежи и правото им на заплащане. Напълно аналогични разпоредби съдържат сръбската и българската конституции, които предвиждат пътни и

дневни разноси, за депутатите, които живеят извън мястото, където се провеждат заседанията. И двете конституции предвиждат уредбата на този въпрос да стане с особен закон. Румънската Конституция не съдържа специален текст за това, а гръцката фиксира конкретна сума от две хиляди драхми за всяка редовна сесия. За извънредните сесии се предвиждат само пътни разходи.

§54. Правомощия на ОНС

Чл. 105 на ТК в специално обособен за целта текст, изброява някои от основните правомощия на ОНС и в този смисъл няма аналог в останалите балкански конституции.

а. Правомощия в законодателната сфера

Главното правомощие на ОНС – да обсъжда и приема законите – е залегнало във всички балкански конституции. Още чл. 9 на ТК регламентира, че законодателната власт в държавата се поделя между монарха и парламента. Изцяло аналогични разпоредби съдържат и другите балкански конституции. В румънската Конституция, поради двупалатния парламент е постановено, че законите се обсъждат и гласуват от двете камари (чл. 32, ал. 4), а правото да се тълкуват законите принадлежи на законодателната власт (чл. 34).

НС може да прави изменения и допълнения във внесените за разглеждане законопроекти, гласи чл. 111 на ТК, с което на практика се повтаря първата част на чл. 44. Същият смисъл имат и чл. 48 на румънската и чл. 58, ал. 1 на сръбската Конституция.

НС има право на законодателна инициатива (чл. 108 на ТК). Законодателната инициатива на парламента е регламентирана най-общо и в чл. 23 на гръцката и чл. 33, ал. 2 на румънската Конституция. Изключително важна разпоредба относно това право на парламента съдържа чл. 109, ал. 2 на ТК, което се реализира чрез отделни депутати – всеки депутат може да внесе в НС законопроект или предложение, ако е подписано от 1/4 от народните представители. Същото това право се отбелязва и в гръцката Конституция, без обаче да се регламентира конкретна процедура за това (чл. 84). Сръбската Конституция в това отношение е доста по резервирана – законодателната инициатива може да произтича, както от княза, така и от Скупщината, но формално проектите излизат само от княза (чл. 58).

Големи правомощия НС има и при реализирането на промяната на конституцията. Въпреки, че окончателно по този въпрос се произнася ВНС, то процедурата предвижда законодателна инициатива - предложение за изменение на конституцията и приемането му с квалифицирано мнозинство от 2/3 от всички народни представители на ОНС (чл. 167 и 168).

Подобно правомощие на Скупщината при същите изисквания за квалифицирано мнозинство предоставя и сръбската Конституция, с тази разлика, че предложението за промяна на конституцията трябва да бъде прието в две последователни сесии (чл. 131, ал. 1 и 2).

Законодателна инициатива на парламента за ревизия на конституцията предоставят и гръцката и румънската конституции.

б. Правомощия в областта на финансите

Правомощията на парламента във финансовата сфера са важна част от неговите функции в държавното управление. Първостепенно място в това отношение заема ежегодното одобряване на бюджета от НС (ТК - чл. 105, ал. 4, 119, 121 и 122). Такова правомощие на парламента, макар и с някои разлики, предоставят и останалите балкански конституции.

Друго, важно финансово правомощие на НС е определянето на данъците и реда за тяхното събиране (чл. 105, ал. 2). Същото постановяват и гръцката, румънската и сръбската конституции. ТК регламентира още правото на НС да опрощава несъбираемите вземания на държавата (чл. 105, ал. 3).

Правото на НС да разрешава държавни заеми (чл. 123 на ТК) е буквално заето от чл. 66, ал. 1 на сръбската Конституция. Същото се отнася и до текстовете на чл. 124, относно извънредното свикване на НС за одобрение на извънреден заем и чл. 125, изискващ последващо одобрение на сключен без решение на НС в органичен размер заем – те напълно кореспондират по смисъл с ал. 2, 3 и 5 на чл. 66 на сръбската Конституция.

в. Контролни правомощия

Едно от най-важните в това отношение правомощия на народното представителство е контролът върху конституционността на приеманите от него закони. Учредителното събрание приема чл. 49 на ТК, според който, само НС има право да

решава, опазени ли са всички условия на конституцията, при издаването на някой закон.

Чл. 49 на ТК е буквално заимстван от чл. 57, ал. 2 на сръбската Конституция. В гръцката и румънската конституции няма изрично регламентирано по този начин правомощие на парламента, а само правото му да тълкува законите. Упражняването на надзор върху конституционносъобразността на законите в гръцката и в сръбската конституции в значителна степен е предоставено на Държавния съвет (ДС).

НС контролира изпълнението на бюджета и работата на Върховната сметна палата (чл. 105, т. 5 и 6 на ТК). Румънският парламент също контролира изпълнението на бюджета на страната (чл. 114). Парламентът в Гърция упражнява надзор върху изработването на бюджета чрез специална комисия (чл. 60, ал. 3). ДС в Сърбия има надзорни функции и върху финансите.

г. *Други правомощия на народното представителство*

Освен в посочените по-горе направления, народното представителство има и други правомощия в различни области на държавното управление. Право на НС съгл. чл. 2 на ТК е да прави изменения на държавната граница извън населените места. Косвено, такова право на двете камари предоставя и румънската Конституция (чл. 2, ал. 2). Близка, но по-неясна в това отношение разпоредба съдържа и сръбската Конституция. Тя регламентира правото на обикновената Скупщина да изменя границите на страната в „маловажни случаи“ (чл. 2, ал. 3), което е доста неопределено, за разлика от ТК, която е достатъчно конкретна.

Друго важно правомощие на НС е правото му по чл. 17, ал. 2 на ТК да одобрява сключените от правителството международни договори. С изменението на ТК през 1911 г. това негово право обаче е ограничено само до отделни видове договори – мирни, търговски и всички останали, които налагат държавни разходи, промяна на съществуващите закони или касаят правата на българските граждани (чл. 17 на ТК, изм. на 11 юли 1911 г.). С тези изменения обаче ТК на практика се доближава почти изцяло до аналогичните разпоредби на другите балкански конституции.

§55. Свикване и организация на работата на народното представителство

Процедурата по свикването на НС е регламентирана в глава XIX на ТК. Съгл. чл. 127 то се свиква от княза веднъж годишно, но при определени обстоятелства, може да се свиква и извънредно.

В гръцката Конституция процедурата по свикването на парламента е уредена по-различно. Парламентът се събира *ipso iure* на 1 ноември, ако кралят не го е свикал преди това (чл. 53, ал. 1) – последното означава, че монархът може да го свиква и извънредно (чл. 37, ал. 1). Напълно по идентичен начин е уредено и свикването на двете камари на румънския парламент, с единствената разлика, че като начална дата е определен 15 ноември (чл. 95, ал. 1). За разлика от останалите конституции сръбската Конституция регламентира само, че Скупщината се свиква ежегодно на редовна сесия и при необходимост – на извънредна (чл. 75), а правото за това и времето на свикване, предоставя като правомощие на княза (чл. 76, ал. 1-3).

Най-същественото различие в случая между балканските конституции е наличието или отсъствието на правото на народното представителство да се самосвиква. Такова право е налице в гръцката и румънската конституции, а сръбската и българската изрично забраняват това - още една категорична заемка в ТК от сръбската.

Преди да пристъпят към работа депутатите полагат клетва, чийто текст е включен в конституцията.

Всички балкански конституции предвиждат публичност на заседанията на парламента, но при определени обстоятелства и различни изисквания, те може да се провежда и при затворени врати.

По отношение на процедурата на вземането на решения от парламента, балканските конституции също имат много близки разпоредби, които произтичат от общи принципи. Всяко конституция определя минимални изисквания за кворум: в гръцката, румънската и първоначално в Търновската конституция те са еднакви – изисква се присъствието на повече от половината депутати. След промяната на чл. 114 на ТК през 1993 г. кворумът е намален до 1/3 от народните представители, а в сръбската Конституция той е 3/4 от нейните членове (чл. 82, ал. 1). Всич-

ките балкански конституции изискват абсолютно мнозинство при вземането на решенията от народното представителство, а българската, гръцката и румънската въвеждат изричен текст, че при равен брой гласове, предложението се счита за отхвърлено.

§56. Велико народно събрание

Само Търновската и сръбската конституции въвеждат институцията на Великото народно събрание (ВНС). Чл. 85, т. 2 на ТК определя два вида народно представителство – *обикновено* и *велико* – и в този смисъл повтаря дословно текста на чл. 42, ал. 2 на сръбската Конституция.

ВНС се конституира чрез пряко избрани от народа представители, по двама на всеки десет хиляди жители, а след изм. през 1893 г. – по двама на всеки двадесет хиляди жители. Числото им е двойно на броя на представителите на ОНС. Предвижда се издаването на особен закон за избиране на ВНС (чл. 144, ал. 1-3). По сходен начин е уредено избирането на Великата народна скупщина (ВНСк) в Сърбия. ВНСк се конституира само от депутати по избор от народа, а числото им е четири пъти по-голямо от това на обикновената Скупщина (чл. 89, ал. 1).

ВНС се свиква от княза, регентите или МС (чл. 140 на ТК), а сръбската Конституция регламентира изрично това право на княза (чл. 89, ал. 2, т. 5) и косвено на МС (чл. 12 и 13).

Сръбската Конституция определя пет главни основания за свикване на ВНСк, повечето от които са сходни с тези в ТК: избор на княз, когато няма престолонаследник, но добавя, че заедно с това се определя и цивилната му листа; избор на регенти; изменение на конституцията; промяна или размяна на държавната територия; и по преценка на княза, относно решаването на важни за страната въпроси (чл. 89, ал. 2, т. 1-5).

Въпреки отсъствието на институцията на ВНС в другите балкански конституции, то в тях също може да се срещне аналогичен орган, макар и с твърде ограничени функции и правомощия, действащ само при наличието на определени обстоятелства. Повечето от правомощията, които има българското ВНС, според гръцката Конституция се упражняват от гръцкия парламент.

Аналог на ВНС е ревизионното събрание в Гърция, което се свиква за промяна на конституцията – в такъв случай, стария

парламент се разпуска и се избира нов, състоящ се от двоен на обикновения парламент брой депутати, който вземе решение за ревизиране на конституцията (чл. 107, ал. 3). В румънската Конституция ВНС има своя функционален еквивалент в общото събрание на двете камари на парламента.

IV. Изпълнителната власт

§57. Кратка предистория, конституиране, структура и състав на министерския институт

В редица ранни конституционни актове правителството липсва като самостоятелен колективен орган на управлението – там фигурират само отделните министри. Статут на колективен орган близък до съвременното му възприемане, правителството придобива в Конституцията на Швеция от 1809 г. Там то фигурира под името „Държавен съвет“, но функциите му са като на познатият ни от по-късно време орган на изпълнителната власт – Министерския съвет.

ТК определя МС като висш орган на изпълнителната власт, действащ под върховния надзор и от името на княза (чл. 12, 148 и 149). Почти същото постановяват чл. 27 на гръцката и чл. 99 на сръбската конституции, но румънската не съдържа такова изрично определение. Както вече бе отбелязано, министрите и техният председател се назначават от монарха, без това изрично да е обвързано със становището на парламента.

Министерският съвет според ТК включва всички министри, като един от тях монарха назначава за министър-председател. В гръцката и румънската конституции институтът на министър-председателя отсъства.

§58. Правомощия на правителството

а. Общи правомощия

Една от основните функции на правителството според ТК е прилагането на законите (чл. 50 и 160). Аналогична разпоредба съдържа и чл. 55 на сръбската Конституция. Важно правомощие на правителството, изрично регламентирано в повечето балкански конституции, е изготвянето на законопроекти, които се внасят в парламента по разпореждане на монарха.

б. Специални пълномощия

Към специалните пълномощия на правителството се включват различните случаи, когато то изпълнява функциите на държавен глава и свиква вместо монарха народното представителство. Това негово право правителството може да упражни при смърт на монарха и липсата на престолонаследник до избора на нов монарх или регентство.

Единствено ТК фиксира броя и наименованията на отделните министерства (чл. 161). Тази практика се среща във френската Конституция от 1804 г., и в шведската – от 1809 г. Във времето, когато се приема Търновската конституция, считам, че това е една остаряла и неадекватна на новите реалности традиция, и представлява съществен недостатък на българската конституция. Всяко откриване на ново министерство, закриването или смяна на наименованието на съществуващо, изисква промяна на конституцията и свикване на ВНС, което е една доста тежка и бавна процедура.

§59. Министерската отговорност

Принципно, българската практика разграничава четири типа министерска отговорност: *обикновена* (гражданска и наказателна), *служебна* или още *дисциплинарна, парламентарно-политическа* и *конституционно-наказателна*. ТК съдържа разпоредби, отнасящи се до последните три от тях.¹⁶

Министрите са отговорни пред княза – лично и съвкупно (чл. 153 на ТК). Българската конституция в това отношение отива най-напред – съвкупната министерска отговорност е сравнително ново явление в европейския конституционализъм и парламентарната практика. Подобен текст можем да открием едва четири години по-рано във френският конституционен акт от 25 февруари 1875 г. известен като Закон за организация на публичната власт, чл. 6.¹⁷ Служебната отговорност на минист-

¹⁶ Обикновената гражданска и наказателна отговорност е регламентирана в Закона за съдене на министрите (вж. Закон за съдене на министрите от 1880 г. ДВ, бр. 91 от 13 декември 1880 г., чл. 21-24). Единствено румънската конст. предвижда действията и престъпленията, извършени от министрите, извън упражняването на служебните им правомощия, да следват предвиденото в общите закони (чл. 101, ал. 2).

¹⁷ Вж. *The Constitutions and Other Selected Documents ...*, p. 636.

рите се реализира чрез правото на монарха да ги назначава и уволнява,¹⁸ и чрез контрасигнатурата,¹⁹ с която те поемат отговорността на монарха. Така формулиран, с идеята за съвкупната отговорност на министрите, текстът на чл. 153 на ТК няма точен аналог в другите балкански конституции и подсказва, че министрите са отговорни, както за законосъобразността, така и за целесъобразността на действията си.

Парламентарно-политическата отговорност на министрите също е регламентирана в балканските конституции. Тя се изразява в задължението на министрите да присъстват на заседанията на парламента, когато народното представителство поиска това, да дават лично необходимите сведения и разяснения, да се създават изпитателни (анкетни) комисии по управлението (чл. 106).²⁰

Най-широко място балканските конституции отделят на конституционно-наказателната отговорност на министрите. В това отношение техните разпоредби съдържат, както редица общи текстове, така и съществени различия. Общото във всички тях е, че обвинението за предаване на министър на съд се предявява от народното представителство, като само румънската Конституция предоставя такова право и на владетеля.²¹ Гръцката и българската конституции изброяват някои от основанията за предаване на министрите на съд – предателство, злоупотреба с цел извличане на лична изгода, нарушаване на конституцията.²² Всичките балкански конституции предвиждат издаването на специален закон за съдене на министрите.

§60. Други ограничения на изпълнителната власт

Освен ограниченията, произтичащи от министерската отговорност, балканските конституции въвеждат и други ограничи-

¹⁸ ТК – чл. 18 и 154; гръцка конст. – чл. 30; румънска конст. – чл. 92 и сръбска конст. – чл. 100.

¹⁹ ТК – чл. 151, т. 1 и 2; гръцка конст. – чл. 50 и 52; румънска конст. – чл. 86 и сръбска конст. – чл. 12.

²⁰ ТК – чл. 92, 105, т. 7, 106 и 107; гръцка конст. – чл. 78; румънска конст. – чл. 99 и сръбска конст. – чл. 70.

²¹ ТК – чл. 156; гръцка конст. – чл. 80; румънска конст. – чл. 101 и сръбска конст. – чл. 102.

²² ТК – чл. 155; гръцка конст. – чл. 81.

телни разпоредби относно министрите. Общо е ограничението министрите да бъдат опрощавани от монарха - всички те изискват, това да става само със съгласието на парламента.²³ Освен това, както вече бе споменато, ТК не допуска това право да се прилага към министрите, осъдени за нарушение на конституцията (чл. 16).²⁴

Гръцката и румънската конституции изрично забраняват член на владетелското семейство да бъде министър.

V. Права и свободи на гражданите. Църква и религия

§61. Източници на идеята за конституционна регламентация на правата и свободите на гражданите

Най-ясно и категорично идеята за конституционна регламентация на гражданските права и свободи е формулирана във френската *Декларация за правата на човека и гражданина* от 26 август 1789 г. В нейната точка 16-та се заявява, че „общество, в което не е осигурено ползването на правата и не е осъществено разделение на властите, няма конституция“. Ако има нещо, в което балканските конституции да си приличат най-много, то това наистина са онези разпоредби, които се отнасят до правата и свободите на гражданите. Първоизточник на тези идеи е Декларация за правата на човека и гражданина и френската Конституция от 1791 г.

§62. Основни права и свободи на гражданите в балканските конституции

ТК обособява отделна глава, посветена на гражданските права и свободи – глава дванадесета, а параграфите в нея са разпределени в десет дяла. Останалите балкански конституции също съдържат такива глави, като във всички тях това е глава втора.

²³ ТК – чл. 159; гръцка конст. – чл. 82; румънска конст. – чл. 103 и сръбска конст. – чл. 104.

²⁴ Въпреки, че чл. 16 на ТК споменава изрично като ограничение на монарха да помилва министри само при нарушаване на конституцията от тяхна страна, то това ограничение се отнася и за другите, изброени в чл. 155 състави: измяна, предателство и вреда, причинена за лична полза (вж. **Баламезов, Ст.** *Конституционно право. Част първа*. С.: Софи-Р, 1993, 442-443).

а. *Поданство*

Чл. 54, 55 и 56 на ТК уреждат въпроси, свързани с българското поданството – придобиване и загуба. Българско поданство се придобива *по рождение* – всички родени в страната (*ius soli*), които не са приели чуждо поданство; *по произход* – родени другаде от родители български поданици (*ius sanguinis*); и по *натурализация* – първоначално с акт на НС, а след изм. на чл. 55 на ТК през 1911 г. – по силата на особен закон за поданството.

Гръцката Конституция е твърде лаконична в това отношение: съгл. чл. 3, ал. 3, граждани са онези, които са придобили или ще придобият гражданство, според законите на страната. По-подробна е румънската Конституция. Румънско гражданство се придобива, запазва и губи, съгласно гражданските закони (чл. 7, ал. 1). Само чужденците-християни, може да придобиват гражданство (чл. 7, ал. 2). Сръбската Конституция, подобно на гръцката само регламентира, че гражданство се добива и губи, според разпоредбите на закона (чл. 22). Придобиването на сръбско поданство подлежи на одобрение от Държавния съвет (чл. 90, т. 6).

б. *Равенство пред законите и забраната на титли и отличия*

Всички български поданици са равни пред закона, а разделението на съсловия в страната не се допуска (чл. 57 на ТК). Почти идентични са текстовете на гръцката и на румънската конституции. Сръбската Конституция отбелязва „равенството пред законите“ (чл. 23), но пропуска текста, забраняващ съсловното разделение.

Пряко свързан с идеята за недопускането на съсловни разграничения, е също чл. 58 на ТК, забраняващ титлите за благородство, ордени и други отличия. По отношение на титлите, гръцката и румънската конституции съдържат аналогични разпоредби, а във връзка с даването на ордени, двете конституции постановяват, че това право на владетеля се упражнява съгл. особен закон. Сръбската Конституция мълчи относно титлите и ордените.

в. *Граждански и политически права*

ТК прави разграничение между гражданските и политическите права, въпреки, че не ги изброява конкретно. С политическите права се ползват само българските поданици, а с граждански

– всички жители на страната (чл. 60). Чл. 70, ал. 2 на гръцката Конституция се отнася до пасивното избирателно право, за което се изисква лицата да се ползват от граждански и политически права. Изискването за граждански и политически права се употребява още по често в румънската Конституция – то е валидно за главните редактори на вестниците (чл. 24, ал. 7), за упражняването на пасивното избирателно право в изборите за депутати и сенатори (чл. 66, т. б и чл. 74, т. 2). Сръбската Конституция не използва категориите „граждански“ и „политически“ права.

г. *Лични права на гражданите*

Важно място в ТК заема чл. 61, който забранява робството. Той има свой еквивалент сред тогава действащите балкански конституции единствено в гръцката Конституция (чл. 13), откъдето се приема, че е заимстван. Тази разпоредба обаче тук на Балканите се среща и в други предходни конституции – напр. в чл. 9 на гръцката Конституция от 1844 г., в чл. 118 на сръбския Сретенски устав от 1835 г. Най-ранният такъв акт, съдържащ същия текст като този в ТК, може да бъде открит още в 1315 г., когато френският крал Луи X издава декрет, в който се заявява: „Франция означава „свобода“ и всеки роб стъпил на френска земя, трябва да бъде освободен.“

Друго основно право на гражданите, отразено в чл. 73 и чл. 75, ал. 2 на ТК, е тяхната *личната неприкосновеност*. Много по-обстойна в това отношение обаче е гръцката Конституция. Чл. 4, ал. 1 изрично постановява, че личната свобода е ненарушима. Възможността един гражданин да бъде арестуван изисква специална и доста сложна процедура, описана подробно в Конституцията. Сходна разпоредба, макар и регламентираща по-накратко възможността за задържане на лицата, съдържа и румънската Конституция. Сръбската Конституция е по-лаконична за това от гръцката и румънската: чл. 25 гарантира личната свобода на гражданите, а чл. 28 регламентира възможността за задържане само в определените от закона случаи, с което се доближава до чл. 75 на ТК.

Чл. 75, ал. 1 на ТК регламентира принципа на *законоустановеност на наказанието*. Същото постановяват и чл. 7 на гръцката и чл. 16 на румънската Конституция. Идеята за справедлив и законоустановен съдебен процес е гарантирана в чл. 8 на гръцката и чл. 26 и 116 на сръбската Конституция. С личната непри-

косновеност е свързана и забраната на мъченията.²⁵ Гръцката Конституция отменя прилагането на смъртното наказание за политически престъпления, с изключение на случаите с утежняващи обстоятелства (чл. 18, ал. 3).

Напълно идентични във всичките балкански конституции са разпоредбите относно *неприкосновеността на жилището*. Изключения се допускат само в предвидените от закона случаи. По отношение на *тайната и неприкосновеността на кореспонденцията* Гърновската и румънската конституции имат сходни текстове, тъй като предвиждат още санкции за длъжностните лица, нарушаващи това основно право на гражданите. Гръцката Конституция е „по-сдържана“ като регламентира само конфиденциалността на кореспонденцията (чл. 20), а сръбската изобщо не съдържа разпоредба за това.

Към личните права на гражданите се причислява и правото им на прошения (петиции, жалби). В това отношение другите балкански конституции регламентират още едно право на гражданите, което отсъства в ТК. Става дума за завеждане на дела от страна на ощетени частни лица към държавни и общински служители, за което не се изисква никакво предварително разрешение.

д. *Политически права на поданиците*

Основно политическо право на гражданите е правото им да избират и да бъдат избирани в публични избори, свързани с конституирането на различни централни и местни органи на управлението – *пасивно и активно избирателно право*. ТК, наред с гръцката, са най-либерални в това отношение на Балканите.

Предвид двукамарният парламент в Румъния и сложната система на конституиране на двете палати, избирателните права на гражданите са регламентирани доста по-различно от тези в ТК и другите балкански конституции: формират се избирателни колегии и се въвеждат различни цензове.

²⁵ ТК – чл. 75, ал. 2; гръцка конст. – чл. 18, ал. 1. Румънската конст. от своя страна въвежда ограничение за смъртното наказание, като допуска прилагането му само във военно време (чл. 18).

Конституцията на Сърбия предвижда избор на народни представители и комисари (чл. 43). Избиратели са всички пълнолетни поданици, които плащат граждански данък (чл. 46).

Свободата на словото и печата също се приема като едно от най-важните политически права на гражданите. Тя е регламентирана в чл. 79 на ТК: печатът е свободен, цензура не се допуска и не се изискват никакви предварителни гаранции за авторите, издателите и печатарите. Предвидена е обаче каскадната отговорност.

Гръцката Конституция урежда доста подробно този въпрос в чл. 14. В него се гарантира свободата на устното и печатното слово и се забранява цензурата.

Още по-изчерпателна по отношение на свободата на печата е румънската Конституция в нейния чл. 24. Всички граждани може да изразяват устно, писмено или чрез печата своите идеи и мнения; разпоредбата регламентира отговорността при злоупотреба с това право в случаите определени от Наказателния закон. Въвежда се и каскадната отговорност до равнище издател. Регламентира се изискването, всеки главен редактор на издание да бъде носител на граждански и политически права.

Най-кратко свободата на словото е регламентирана в сръбската Конституция. Чл. 32 определя три форми за това – с думи, писмено и с образи. Изрично се подчертава, че тази свобода трябва да се упражнява само в рамките на закона, който предстои да бъде издаден.

Друго важно политическо право на поданиците е *свободата на събранията*. В това отношение разпоредбите в българската, гръцката и румънската конституции са почти идентични. Сръбската Конституция не съдържа отделна разпоредба за това право на гражданите.

Не на последно по значение място измежду политическите права на гражданите е *правото им да се сдружават*. Това право е изрично регламентирано в чл. 83 на ТК, както и в чл. 11 на гръцката и чл. 27 на румънската Конституция. Гръцката и румънската конституции въвеждат изискването това да бъде съобразено с действащите закони на страната, а Търновската – с държавния и обществен ред, религията и добрите нрави. В сръбската Конституция това право е уредено по различен начин – индиректно: в чл. 125 се говори за частни благотворителни ор-

ганизации, а на редица други места – за юридически лица – чл. 34, 39, 126, 129.

е. Други права на гражданите

Към категорията „други права“ в конкретния случай се включват социално-икономическите права на гражданите, както и правата им в областта на образованието.

Едно от най-значимите социално-икономически права, напълно издържано с идеите на модерния конституционализъм, е *правото на собственост*. То е гарантирано чрез принципа на неприкосновеност на частната собственост, залегнал в чл. 67 на ТК. Чл. 68 регламентира възможността за отчуждаване на имуществото на граждани само при наличието на обществена необходимост, със справедливо обезщетение и съгл. разпоредбите на закона. Текстовете в другите балкански конституции са твърде сходни. Румънската Конституция обаче е най-детайлна за това като прецизира, какво трябва да се разбира под „обществена необходимост“ и предвижда издаването на специален закон, уреждащ процедурата и начина на експроприация (чл. 19, ал. 5). Сръбската Конституция също съдържа някои допълнителни разпоредби в това отношение. Чл. 125 гарантира неприкосновеността на имуществото на частните благотворителни организации, а чл. 129 регламентира изрично правото на юридическите и физическите лица да притежават свой имот.

Пряко отношение към правото на гражданите на собственост и нейната неприкосновеност има и забраната за конфискуване на имоти като наказателно средство.²⁶

Правото на образование е залегнало във всички конституции на балканските страни. ТК предвижда безплатно първоначално образование за всички български граждани (чл. 78). Същото право предоставят на своите поданици и гръцката и румънската конституции.²⁷ Сръбската Конституция не съдържа изричен текст, гарантиращ безплатно образование на поданиците си, а регламентира само правото на държавата да осъществява надзор върху училищата и образователните организации (чл. 124).

²⁶ ТК – чл. 75; гръцка конст. – чл. 18, ал. 1; румънска конст. – чл. 23, ал. 5; сръбска конст. – чл. 29, ал. 1.

²⁷ Гръцка конст. – чл. 16, ал. 1; румънска конст. – чл. 23, ал. 4.

ж. Права на чужденците

Редица разпоредби на ТК уреждат правата на чуждите поданици, живеещи в България. Чл. 63 дава право на чужденците да притежават недвижими имоти в страната, но режима на ползване и разпореждане с тях, е подчинен на българските закони. Сходна разпоредба се съдържа и в чл. 11 на румънската Конституция. ТК предвижда създаването на особени закони за чуждите граждани (чл. 64). Другите балкански конституции не съдържат изрични разпоредби за това, а само косвени. Обикновено те са имплицитно заложили в отделни, предимно ограничителни разпоредби за чужденците.

Румънската Конституция обаче предоставя едно изключително ценно право на чужденците, изиграло важна роля в националноосвободителните борби на балканските народи. Става дума за разпоредбата в чл. 30, ал. 2, която забранява екстрадирането на политически емигранти. В резултат на това, много революционни дейци от съседните страни и народи, включително и българи, се установяват в Румъния, откъдето провеждат своята нелегална борба. За съжаление този фактор напълно се игнорира от българските изследователи-историчи.

з. Задължения на гражданите

Всички поданици на българското княжество са длъжни да плащат определените от закона данъци и други задължения към държавата (чл. 69). Това задължение е регламентирано и в чл. 3, ал. 1 на гръцката, в чл. 10, ал. 2 на румънската и в чл. 39, ал. 1 на сръбската Конституция. Гръцката Конституция изрично подчертава, че данъчните тежести трябва да бъдат разпределяни съобразно притежаваното от гражданите имущество, а сръбската – че това разпределяне става според еднакви за всички основания.

По напълно идентичен начин българската, румънската и сръбската конституции регламентират задължението за военната служба на гражданите, съгласно разпоредбите на особен закон. Само гръцката Конституция не съдържа подобна регламентация на това гражданско задължение.

Идеята за не само безплатно, но и задължително първоначално образование е залегнала, както в ТК (чл. 78), така и в конституцията на Румъния (чл. 23, ал. 5).

§63. Църквата и религията

Материята относно църквата и религията в балканските конституции е уредена на различни места. В Търновската и гръцката конституции тя е обособена в отделни глави. В сръбската Конституция част от тази материя е отразена в глава II, посветена на правата на гражданите (чл. 31), а друга част – в отделно обособена глава VIII „За църквата, училищата и благотворителните организации“ (чл. 119-123). В румънската Конституция въпросите на църквата и религията са включени към глава II „За правата на румънците“ (чл. 21).

ТК налага Източното православие като господстваща религия в Българското княжество (чл. 37) и предоставя свободно изповядване на всички други неправославни религии при условие, че техните ритуали не нарушават законите на страната (чл. 40). Господството на Източното православие и свободата на вероизповеданията са регламентирани по напълно сходен начин и в останалите балкански конституции.²⁸ Гръцката и сръбската конституции изрично забраняват *прозелитизма*.²⁹

Принадлежността на Българската църква в догматично отношение към Източноправославната църковна общност е регламентирана в чл. 39, ал. 2 на ТК. Догматичното единство с Източното православие е регламентирано и в гръцката и румънската конституции.³⁰

VI. Съдебна власт

§64. Въпросът за съдебната власт в ранните конституции

В този параграф се проследява институционалната регламентация на съдебната власт още в ранните конституции на САЩ от 1787 г., полската Конституция от 3 май 1791 г., първата френска Конституция от 1791 г. (титул III, гл. V, §1 и 2).

²⁸ Гръцка конст. – чл. 1, ал. 1 и 2; румънска конст. – чл. 21, ал. 2 и 3; сръбска конст. – чл. 31, ал. 1 и 2.

²⁹ Гръцка конст. – чл. 1, ал. 3; сръбска конст. – чл. 31, ал. 4.

³⁰ Гръцка конст. – чл. 2, ал. 1 и 2; румънска конст. – чл. 21, ал. 4.

§65. Уредба на съдебната власт в балканските конституции

ТК единствена от всичките нейни съвременни балкански конституции не съдържа обособена глава за съдебната власт, но отделни разпоредби свързани с нея се съдържат в други глави (чл. 13 и чл. 72).

Единствено сръбската Конституция изрично регламентира независимостта на съдебната власт като принцип на съдопроизводството. Както гръцката, така и сръбската конституции съдържат сравнително детайлна уредба на съдебната система и отделните нейни инстанции в самостоятелно обособени глави. Съдебната власт в румънската Конституция, въпреки наличието на отделна глава за това, по своята лаконичност се доближава повече до българската. Краткото и неизчерпателно съдържание на тази глава придава на този факт по-скоро символично значение, отколкото практическа детайлна уредба на съдебната власт в страната.

Като цяло липсата на глава посветена на съдебната власт е една от слабостите на ТК. Това едва ли се дължи толкова на краткото време, с което разполагат депутатите в Учредителното събрание, а по-вероятно отразява някои черти от правосъзнанието на българина и неговото отношение към съдебния институт.

VII. Територия и местно управление

§66. Териториалният въпрос и конституцията

Територията е основен конститутивен елемент на държавата и представлява нейната материална основа. Територията е самата държава в нейното пространствено измерение. Границите на територията са граници на държавната власт, а отношението между държавата и територията определя териториалното върховенство. Териториалният въпрос намира уредба в конституциите на САЩ от 1787 г. и конституциите на Франция от 1791, 1793, 1795 и 1799 г.

§67. Държавната територия и местното управление в балканските конституции

Традициите на балканските конституции относно включването на текстове, касаещи териториалния обхват на държавата и

местното управление са различни. ТК обособява отделна, първа глава, посветена на устройството на територията на страната. Чл. 1 и 2 на ТК регламентират промяната на границите на Българското княжество. Когато промяната засяга населени места, тя е възможна само със съгласието на ВНС (чл. 1 и чл. 141, т. 1), а ако мястото е ненаселено – достатъчно е решение на ОНС (чл. 2). Най-близък до тази уредба е текста на сръбската Конституция, откъдето вероятно е заимстван в ТК (чл. 2, ал. 2 и 3). Сръбската Конституция обаче включва и друг текст, относно неделимостта на държавната територия (чл. 2, ал. 1).

По различен начин териториалният въпрос е уреден в румънската Конституция. Подобно на българската, тя съдържа отделно обособена първа глава за това. Чл. 2 обявява териториалната неприкосновеност на страната, както и възможността границите да бъдат променяни само със закон. Чл. 3 ограничава заселването на територията на Румъния на население от друга народност.

Най-кратка в това отношение е гръцката Конституция. Чл. 33 регламентира, че размяната на територии може да стане само чрез закон.

Чл. 3 на ТК урежда административно-териториалното деление на страната твърде кратко. В тази връзка се предвижда формирането на *окръжия, околии и общини*, както и изработването на особен закон за общинското самоуправление.

Най-детайлна уредба предлага сръбската Конституция, която съдържа отделна глава за общините. Сръбската Конституция предоставя самоуправление на общините съобразно разпоредбите на особен закон (чл. 127).

Въпреки наличието на отделна глава за окръжните и общинските институции, румънската Конституция също не е достатъчно изчерпателна в това отношение. Местното управление се осъществява от колективни органи – *окръжни и общински съвети*, - според принципи, установени от конституцията или от специални закони (чл. 37).

Отново най-лаконична в тази сфера е гръцката Конституция, която съдържа общо две разпоредби, касаещи пряко общинското управление. Чл. 105 регламентира изборът на общинските власти да се реализира чрез пряко, всеобщо и тайно гласуване, а чл. 19 предоставя на граждани и институции правото да

дават под съд държавни и общински служители (без министрите), които са накърнили техните интереси със служебните си действия, без затова да е необходимо някакво предварително разрешение.

Общият извод е, че местното управление и самоуправлението на общините не е уредено изчерпателно в балканските конституции, въпреки наличието на традиции в отделните страни за това.

VIII. Войска и държавни символи

§68. Традиции в конституционната уредба на войската

Параграфът разглежда мястото на войската в държавния и обществения живот и отражението му в ранните конституционни актове на САЩ от 1787 г., конституцията на Полша от 1791 г. и френските конституции от 1791, 1793, 1795 и 1799 г.

§69. Войската в конституциите на балканските страни

Проектът на Ригас Велестинлис съдържа обособена част за войската озаглавена „За силите на републиката“ (чл. 107-114). Текстът почти буквално възпроизвежда съдържанието на главата „За въоръжените сили на републиката“ във френската Конституция от 1793 г. и съответните разпоредби в нея.

Въпросът за войската намира място в редица български проекти за конституционно управление от преди Освобождението.³¹ ТК съдържа отделна част посветена на военната служба (дял V на глава XII), но редица други разпоредби в нея и останалите балкански конституции, също имат отношение към войската. Такива са: правомощията на княза като върховен главнокомандващ, правото му да раздава военни чинове (чл. 11, ал. 1 и 2)³² и военни ордени (чл. 59);³³ създаването на военни

³¹ Такива са: Мемоарът на ТЦБК от 1867 г. (чл. 11), Политическата програма на българския народен събор от ноември 1876 г. (т. 6), Програмата на Българските искания и Политическата програма на ЦК в Рус, от декември 1876 г. (т. 10), Програмата за възстановяване на българската държава от кр. на 1876 и първата половина на 1877 г. (т. 14 и 15). (Вж. повече в гл. втора на дисертацията).

³² Гръцка конст. – чл. 32, ал. 1 и чл. 34; румънска конст. – чл. 93, ал. 8 и 9; сръбска конст. – косвено в чл. 6 и 7.

³³ Гръцка конст. – чл. 40; румънска конст. – чл. 93, ал. 10.

съдилища (чл. 72),³⁴ възможността въоръжени сили да влизат и да охраняват Народното събрание (чл. 102).³⁵

Чл. 71 на ТК регламентира задължителната военна служба. Подобна разпоредба, но с известни различия, съдържа и румънската Конституция: всеки румънец участва в редовна войска, опълчение или гражданската гвардия, съгласно специални закони (чл. 118). Откриваме я и в сръбската Конституция, с тази разлика, че тя разграничава редовна и народна войска (чл. 35). Националната гвардия фигурира и в гръцката Конституция (чл. 106). Това разделение на войската на редовна и като опълчение и национална гвардия, е сходно с уредбата във френските конституции от края на XVIII в.

Почти пълно съвпадение има между чл. 56 на ТК и чл. 40 на сръбската Конституция – всеки поданик може да се от поданството си, но след като отбие военната си служба. Съвпадение има и между съдържанието на чл. 65 на ТК и чл. 10 на румънската Конституция, които регламентират, че само поданиците на съответната страна се допускат до заемането на военни длъжности.

§70. Държавните символи в балканските конституции

В съвременните на ТК други балкански конституции единствено тя и румънската Конституция съдържат разпоредби в това отношение. ТК съдържа разпоредби относно българския държавен герб, държавния печат и националното знаме. Румънската Конституция не определя герб, а само цветовете на знамето, които са синьо, жълто и червено (чл. 124), както и столицата Букурещ (чл. 125).

IX. Ревизия на конституцията

§71. Теоретични аспекти на проблема за ревизия на конституцията

Процедурата по изменения на конституцията се различава от типичната парламентарна процедура за приемане на законите

³⁴ Гръцка конст. – чл. 97; румънска конст. – чл. 132, ал. 10; сръбска конст. – чл. 37.

³⁵ Румънска конст. – чл. 56.

по две качествено различни фази: 1) инициатива за изменение на действащата конституция или за приемането на нова и 2) ратификация на конституционните изменения. Конституционната практика е наложила принципа, тези две фази да не се съредоточават в една институция. При двукамарните парламенти обикновено се свиква съвместно заседание на двете палати, които решават с квалифицирано мнозинство относно изменението на конституцията.

Според обема на конституционните изменения се разграничават частични промени или цялостна ревизия на конституцията, без това да се основава на никакви количествени критерии. Според начина, по който се осъществяват тези изменения, конституциите биват *твърди* (ригидни) и *гъвкави*.

§72. Европейската традиция за конституционна ревизия от края на XVIII и началото на XIX в.

Възможности и правила за изменение на конституцията включват ранните конституционни актове на Франция. Интересно решение за конституционна ревизия предписва шведската Конституция от 1809 г. Тя регламентира еднаква процедура за промяна на конституцията и на основните закони. Инициативата за промяна имат, както краля, така и парламента (Riksdag). Норвежката Конституция от 1814 г. допуска ревизия на отделни части на конституцията, когато практиката налага това.

§73. Ревизията на конституцията в балканските държави

ТК съдържа отделна (последна XXII) глава относно изменението на конституцията. Изследователите са единодушни, че по този показател, тя категорично принадлежи към ригидните конституции. По отношение на органа, който осъществява промяната, тя се числи към втората група конституции – промяната се реализира от специално свикано за тази цел ВНС. ТК предписва две категории конституционни промени – „*изменение*“ и „*преглеждане*“ (чл. 167). Гръцката и румънската конституции използват термина „ревизия“. Сръбската Конституция пък използва три категории – „изменение“, „допълнение“ „тълкуване“.

ТК въвежда две фази при промяната на конституцията: 1) разглеждане на предложението и гласуването му в ОНС с мнозинство повече от две трети от членския състав на събранието

(чл. 168) и 2) ратификация на приетото по този начин предложение от специално свикано за целта ВНС. ВНС трябва да потвърди предложението с квалифицирано мнозинство от две трети от членовете му (чл. 169).

Най-близка в този смисъл до българската конституция е сръбската. Чл. 131 предписва сходна процедура, но с известни различия: предложението трябва да бъде прието с квалифицирано мнозинство от две трети от присъстващите в Скупщината депутати в две последователни парламентарни сесии (чл. 131, ал. 2); свиканата по този повод Велика народна скупщина е необходимо да одобри приетото от обикновената Народна скупщина предложение, след което то да бъде утвърдено от княза (чл. 131, ал. 3).

Близка в известен смисъл по отношение на ревизията на конституцията е и гръцката Конституция. Според чл. 107, ал. 1, не се разрешава цялостна ревизия на Конституцията, но отделни, неосновни разпоредби в нея може да бъдат преразгледани след изтичането на десет години от обнародването ѝ, и след като такава необходимост бъде потвърдена. Втората фаза на конституционната промяна в Гърция предвижда потвърждаване на предложението от парламента в две последователни парламентарни сесии с мнозинство от три четвърти от неговите членове (чл. 107, ал. 2). Третата фаза на процедурата включва разпускане на парламента приел решението за ревизия на конституцията и свикването на нов, конституиран специално за тази цел и състоящ се от двойно по-голям брой депутати парламент, който да вземе окончателното решение относно предложените за ревизия разпоредби (чл. 107, ал. 3). Тази процедура е твърде близка до процедурата, залегнала в първата Френска Конституция от 1791 г., която също изисква конституирането на нов с двоен брой депутати парламент, (титул VII, §5).

Поради двукамарния парламент, процедурата по ревизия в румънската Конституция изисква: инициатива за промяна приета от двете камари, след което те се разпускат и се свикват нови събрания – Събрание на депутатите и Сенат (чл. 129, ал. 2). Новите палати процедурат по стандартния начин, т.е. всяка разглежда предложените промени по отделно, при необходим кворум от две трети от членският им състав и мнозинство от две трети от гласовете (чл. 129, ал. 4).

§74. Основни изводи

1. ТК и съвременните ѝ конституции на Гърция, Румъния и Сърбия от 60-те години на XIX в. принадлежат към ново поколение конституции в развитието на балканския конституционализъм. Те регламентират като основна форма на държавно управление конституционната монархия от класически (дуалистичен) вид, при който властовите правомощия се поделят относително балансирано между монарха и народното представителство. Въпреки това, конституциите на отделните балкански страни съдържат и съществени различия при уредбата на различните публично-правни институти. Налице са множество заемки в по-новите от по-ранните конституции. При направените съпоставки се открояват и редица общи принципни положения и конкретни разпоредби с френските конституционни актове от края на XVIII в. и най-вече с първата френска монархическа Конституция от 1791 г.

2. Във връзка с уредбата на монархическия институт в балканските конституции се забелязва сходство в повечето правомощия на монарха: правото му на законодателна инициатива и правото му да утвърждава и промулгира приетите закони; по отношение на народното представителство – правото му да открива и закрива парламентарната сесия, правото му да разпуска парламента и да отлага сесиите му. В сферата на съдебната власт, монархът може да помилва осъдени по наказателни дела, без министрите, за което се изисква съгласие на парламента. Монархът е глава на държавата. Конституирането на монархическия институт във всички балкански държави става по два основни начина – чрез наследяване и субсидиарно по избор. По отношение на регентството също се разграничават две групи страни: по състав - с колегиално тричленно (Румъния, Сърбия и България) и еднолично (Гърция) регентство; по начин на конституиране – чрез избор (Румъния, Сърбия и България) и смесено – приоритетно *ipso iure* и субсидиарно по избор (Гърция). Две по две се разграничават балканските конституции и във връзка с принципното ограничение на монархическата власт: гръцката и румънската конституции съдържат *expressis verbis* разпоредба, че кралят няма друга власт освен тази, предоставена му от конституцията и законите, докато тази разпоредба не само, че липсва в българската и сръбската конституции, но те предоставят на

монарха правото на делегирано законодателство. Всички балкански конституции определят конкретно или принципно личното право на монарха на парично възнаграждение (цивилна листа).

3. Народното представителство в балканските държави също предполага разнообразни форми. Гърция, Сърбия и България имат еднокамарен парламент, а Румъния – двукамарен. Според начина на конституирането му се разграничават: представителство, съставено само от пряко избрани депутати (Гърция и България); смесено представителство с пряко избрани и назначени от монарха депутати (Сърбия); представителство, формирано чрез избор от избирателни колегии с високи цензове и други ограничения (Румъния). Всички балкански конституции предвиждат имунитет на народните представители и гарантират правото им свободно да изказват мнението си и да гласуват по съвест. Относно свикването на парламента се очертават две групи конституции: според едни – българската и сръбската – това е единствено и само правомощие на монарха, а според други – гръцката и румънската – народното представителство може да се самосвиква, ако не е свикано от монарха. Всички балкански конституции въвеждат изрично свободният мандат. В Сърбия и България съществува институтът на ВНС, което притежава специални пълномощия, конституира се по особен начин, свиква се само по конкретно посочени в конституцията основания и взема решения по точно регламентирана процедура.

4. В изпълнителната власт Министерският съвет вече има самостоятелен конституционен статус. Във всички балкански конституции монархът е глава на изпълнителната власт; той назначава и уволнява министрите. Въведена е министерската отговорност посредством контрасигнатурата и е предвидена специална процедура за съдене на министрите. Единствено ТК въвежда изрично наред с индивидуалната, така и съвкупната (колективна) отговорност на министрите. В отношенията си с народното представителство министрите може на присъстват на неговите заседания и да дават нужните обяснения; в този смисъл те са отговорни пред него.

5. Гражданските права и свободи присъстват неизменно в конституциите на балканските държави. Те гарантират равенст-

во на всички пред законите и забрана на съсловното разделение; лична неприкосновеност и неприкосновеност на частната собственост, жилището и кореспонденцията; свободата на словото и печата и забраняват цензурата; свободата на вероизповеданията; правото на сдружаване; правото на жалби; предоставят безплатно образование. Балканските конституции съдържат и някои ограничения – напр. до заемането на държавни, обществени и военни служби се допускат само поданици на съответните държави. Всички поданици са задължени да плащат предвидените от публичните власти данъци.

6. Църквата заема особено място в живота на балканските общества и поради това логично намира пряка уредба в техните конституции. Те утвърждават господството на Източноправославната вяра в държавата и самоуправлението на поместните църкви. Наред с това изрично се потвърждава принадлежността им в догматично отношение към Източната Вселенска църква, което само в сръбската Конституция е подчертано косвено. Отношенията между църквата и гражданските власти се уреждат с особени закони.

7. Съдебната власт не е уредена достатъчно изчерпателно във всички балкански конституции. Три от тях – гръцката, румънската и сръбската - съдържат отделни глави, посветени на нея, а в ТК такава липсва. Въпреки това, част от материята за съдебната власт е включена в други глави – напр. към правомощието на монарха - да опрощава осъдени за криминални престъпления или присъдите да се изпълняват в негово име; или към гражданските права и свободи – законоустановеност на престъплението и наказанието, забраната на извънредни съдилища, особеният статут на политическите престъпления и делата по печата; или към министерската отговорност – за съденето на министрите и пр. По-изчерпателна уредба относно отделните съдебни инстанции и организацията на съдебната власт като цяло съдържат само гръцката и сръбската конституции.

8. Териториалният въпрос също е уреден по различен начин в балканските конституции. От една страна всички те се стремят да гарантират своята териториална неприкосновеност. Сръбската и българската конституции изискват специална процедура при промяна на територията. Само румънската и българската конституции отделят повече място на административно-

териториалното устройство на техните страни. Гръцката Конституция е най-пестелива в това отношение, но за сметка на това с изрична разпоредба въвежда избор на общинските власти с пряко, всеобщо и тайно гласуване, докато останалите говорят по-общо за самоуправлението на общините и предвиждат то да бъде уредено с особен закон.

9. Балканските конституции не уреждат еднозначно организацията и ролята на войската в държавният и общественят им живот. Във всички тях монархът е върховен главнокомандващ. Относно задължителната военна служба, единствено гръцката Конституция не съдържа изричен текст за това. Само ТК не разграничава отделни типове войска – редовна и национална гвардия или опълчение, което разбира се не е пречка за формирането на такива въоръжени сили, но и не задължава. Всички конституции на балканските страни регламентират съществуването на специалните военни съдилища. С изключение на ТК, останалите балкански конституции въвеждат ограничения за военнослужещите, относно участието им в представителните органи на властта – напр. да бъдат депутати, да упражняват активно и пасивно изборително право, - но въпреки липсата на изрична разпоредба в българската конституция, по-късно това условие се налага в изборното законодателство.

10. Възможността за ревизия на конституцията е регламентирана във всички балкански конституции. В този смисъл може да се разграничат, както твърди (гръцката, сръбската и българската), така и по-гъвкави (румънската) конституции. Налице са двете основни фази в процедурата за промяна: инициатива за изменение и ратификация на конституционните промени, които не се съсредоточени в една институция. Втората фаза се реализира чрез специално конституирани за целта представителни органи (ВНС и други) или от двете камари на парламента (Румъния), при спазване на конкретни изисквания относно кворума и за квалифицирани мнозинства при гласуването.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Конституционализмът на Балканите се заражда като закономерно явление в резултат на влиянието на западноевропейската конституционна традиция и вътрешните промени, настъпили в обществата на балканските народи. Балканският конституционализъм през XIX в. е пряко обвързан с борбата за политическо освобождение и национален суверенитет. В хода на тази борба редица идеи и ценности на модерния конституционализъм се обединяват с идеята за национална и политическа еманципация, при което формират единна и цялостна доктрина.

Първото поколение действащи конституции на Балканите обхваща времето от самият край на XVIII до 20-те години на XIX в. В него се очертават две конституционни вълни: тези на конституциите на Йонийските острови от кр. на XVIII и нач. на XIX в., и на гръцките конституции от 20-те години на XIX век.

Балканските конституции от този период се характеризират с няколко особености. Повечето от тях са в значителна степен един не твърде сполучлив опит за рецепция на западната и преди всичко на френската конституционна практика от края на XVIII и нач. на XIX в. Борбата за конституционно управление по това време е сама по себе си крачка към постигането на национален суверенитет.

Конституционната идея намира по-късно прием и в останалите балкански страни. Второто поколение конституции на Балканите са монархическите конституции от 30-те години на XIX век. Това са органическите регламенти на Влашко и Молдова, въведени съответно през 1831 и 1832 г., и сръбските конституции от 1835 и 1838 г. Конституциите от 30-те години на XIX век утвърждават модела на ранната конституционна монархия, в която властта се поделя между монархическия институт и съответните законодателни и изпълнителни органи, но с подчертаното преимущество на монарха.

През 1844 г. в Гърция е приета нова Конституция, с което се поставя началото на ново поколение конституции и неговата първа вълна. Втората вълна на това конституционно поколение, към което принадлежи и Търновската конституция, започва през 60-те години на XIX век с появата на три модерни балкански конституции – на Гърция, обединена Румъния и Сърбия, съот-

ветно в 1864, 1866 и 1869 г. Те въвеждат класическото парламентарно представителство, избрано чрез пряко, тайно и всеобщо гласуване, като налагат същевременно нови ограничения на монархическата власт. Народното представителство, с някои изключения (сръбската Конституция от 1869 г.), става изцяло избираемо. Налага се модела на класическата (дуалистична) конституционна монархия.

*

Конституционализмът, макар и по-трудно и бавно, и значително по-късно достига и до българското общество, главно през 60-те и 70-те години на XIX в. Създадените до Освобождението проекти доказват, че идеята за конституционно управление не е никак чужда на българите преди възстановяването на българската държава през 1878 г. Много от залегналите в тях принципи положения и конкретни разпоредби намират приложение в Санстефанския и Берлинския договори, в периода на Временното руско управление, оказват влияние в хода на създаването на Търновската конституция и Органическия устав на Източна Румелия. В този смисъл представените през 60-те и 70-те години проекти се явяват идейна основа на Търновската конституция.

България, последна от нейните съседи по това време придобива своя конституция. По този повод можем да се запитаме: „Недостатък ли е това или предимство?“. Черпейки от опита на своите съседи, както и от европейската конституционна практика, Търновската конституция допринася съществено за развитието на балканския конституционализъм през XIX век. Първата българска Конституция развива редица публично-правни институти, като усъвършенства и демократизира техните функции.

Предвид кратките срокове, в които е изготвена, както и поради липсата на опит в това отношение, Търновската конституция допуска и някои пропуски и слабости. В нея липсват два изключително важни текста: този за народния суверенитет и изричното ограничение на монархическата власт, които можем да срещнем в гръцката (чл. 21 и 44) и румънската (чл. 31 и 96) конституции. Техният първоизточник, както вече бе доказано, не е белгийската Конституция от 1831 г., а първата Конституция на Франция от 1791 г.

*

Безспорно, създателите на Търновската конституция са заимствали множество текстове от действащите по това време конституции главно на Сърбия и Румъния, и по-малко от Гърция. Но основната заслуга на търновските учредители, се състои най-вече в това, че подборът на заимстваните текстове не е случаен и безпринципен, а всяко предложение се обмисля и прецизира добре, за да остане най-полезното за отечеството. Така, заимствайки от различните източници, създателите на Търновската конституция на практика съставят „уникална“ комбинация от текстове, което ѝ придава самобитен характер.

В заключение бих искал да направя една оценка на Търновската конституция в духа на немската историческа школа в правото. Както твърди един от най-изявените ѝ представители – Фридрих Карл фон Савини - правото на един народ отразява неговият дух, подобно на неговият език и обичаи. В този смисъл, Търновската конституция действително се явява отражение на българският народностен дух, на неговите изконни ценности и идеали. Българската Конституция, макар и появила се последна сред тогавашните балкански конституции, успява да надживее всички тях и да се превърне в най-дълго действалата конституция на Балканите.

Публикации по темата на дисертацията

1. *Търновската конституция и конституцията на Гърция от 1864 г. (Исторически и сравнително-правни аспекти)*. - В: 135 години от приемането на Търновската конституция (сборник). С.: Сиби, 2014, с. 243-261.

2. *Търновската конституция и балканския конституционализъм през XIX век*. – Правна мисъл, 2014, № 3, с. 3-16.

3. *Модерният конституционализъм на Балканите през XIX век (до 1878 г.)* - Studia Iuridico-Historica (Правно-исторически изследвания), 2014, кн. 3, с. 3-60.

4. *Дуалистична монархия, федерация или автономна държава*. – В: Общество, памет, образование. История и обществени нагласи. София: Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, 2015, с. 62-68.

5. *Един непроучен проект за конституционно управление на българите от епохата на Възраждането*. - Studia Iuridico-Historica (Правно-исторически изследвания), 2015, кн. 4, с. 58-71.

6. *Ранният конституционализъм и републиканската идея на Балканите в края на XVIII и началото на XIX век*. - В: Общество, памет, образование. История и обществени нагласи. София: Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, 2015, с. 118-129.